

Vardagslivets finansialisering

Erik Andersson, Oskar Broberg, Marcus Gianneschi & Bengt Larsson (red.)

CFK-RAPPORT
2016:01
Centrum för konsumtionsvetenskap

© Centrum för konsumtionsvetenskap
Handelshögskolan vid Göteborgs universitet
Box 606
405 30 Göteborg

e-post: cfk@cfk.gu.se
www.cfk.gu.se

ISSN 1653-7491

Vardagslivets finansialisering

Erik Andersson, Oskar Broberg, Marcus Gianneschi & Bengt Larsson (red.)

Innehåll

Förord.....	6
1. Vardagslivets finansialisering – introduktion till ett forskningsfält.....	8
Finansialisering som institutionell omvandling	9
Finansialisering som finansiell fördjupning	12
Rapportens innehåll och disposition	17
2. Unga vuxnas kreditvärldar och kreditpraktiker	22
Inledning	22
Unga vuxnas skulder och kreditanvändning enligt tidigare studier och Kronofogden.....	23
Det är skillnad på lån och krediter.....	24
Kreditmissbruk och utsatthet.....	27
Traditionella banker och nya aktörer.....	29
Unga vuxnas kreditvärldar – mellan goda och dåliga finansiella praktiker ...	31
3. Kreditsamhällets baksida – överskudsättning och skuldsanering.....	35
Bakgrund.....	35
Vem blir överskudsatt och varför?.....	37
Sociala och identitetsmässiga konsekvenser av överskudsättning.....	38
Demokratiserande, kontrollerande och självdisciplinerande skuldsanering?.....	40
4. Att sälja kredit som pengar - kreditkortets domesticering i 1960-talets Sverige.....	45
Konsumtionskrediter	47
Köpkort AB och den ifrågasatta krediten	47
Att sälja kreditkort	49
Från förtroendebevis till moderna pengar	53
Slutord.....	54
5. Staten och kapitalet? Att göra människor finanskunniga i dagens samhälle	58
Inledning	58
Fenomenet finansialisering och behovet av finansutbildning.....	59
Finansutbildningens diskurs och dess legitimering.....	60
Finansutbildning i svensk kontext	61
Framtidens finansutbildning?	63
6. Arbetets finansialisering	67
De förändrade finansjobben.....	67
Ändrade professioner och uppluckrade gränser	69

Förändringar och konflikter	69
En växande men svårfångad finans.....	70
Förändrad syn på företag.....	72
Kapitalisering av företag	74
Konsekvenser för arbete.....	76
7. Välfärdsstatens finansialisering -	
individen och privata sjukvårdsförsäkringar	81
Finansialisering och välfärdsstatens problem	81
Exemplet sjukvårdsförsäkring	85
8. Att lägga marknaden tillrätta –	
regleringen av finansiell rådgivning som inordningslogik	94
Tillväxt, breddning och normalisering	95
Problemgrupperna	97
Utopi och inordningslogik.....	100

Förord

Helene Brembeck

Denna rapport är något så exklusivt som ett genomgripande försök att sätta in människors privatekonomiska bekymmer i en bred samhällelig kontext. Teman som SMS-lån, överskuldsättning och skuldsanering har tilldragit sig stor uppmärksamhet i media med programformat som till exempel Lyxfällan och av myndigheter som Konsumentverket och Kronofogdemyndigheten, som försökt bistå med rådgivning och stödsystem. Det finns också en ansenlig mängd forskning inom discipliner som socialt arbete, nationalekonomi, psykologi och juridik om finansiell problematik. Det rör sig främst om breda statistiska genomgångar och registerstudier som tar hjälp av offentlig dokumentation för att identifiera och förstå riskgrupper och riskbeteenden, relationer till hälsoproblematik och social utsatthet etcetera. Även digitaliseringen av finansmarknaden har tilldragit sig ett ökande intresse, men som Carlsson m. fl. (2015) konstaterar har denna forskningsinriktning hittills främst inriktat sig mot system och handelsverksamhet snarare än mot konsumenter och konsumtionsmönster. Forskningen om privatekonomisk problematik har också till stor del varit inriktad mot att lösa praktiska frågor, till exempel om varför inte fler människor ansöker om skuldsanering och liknande, oftast med förhoppningen om enkla, praktiskt tillämpbara lösningar. Med få undantag (till exempel Hjort 2004, Sandvall 2011) har forskningen på området inte givits den vidare teoretiska problematisering och inramningen som krävs för mer fördjupande svar.

Genom begreppet finansialisering, med dess fokus på finansiella logikers inflytande över människors vardagsliv, ges i rapporten en ny och spännande teoretisk inramning utifrån ett brett humanistiskt-samhällsvetenskapligt perspektiv. Forskargruppen med representanter från sociologi, ekonomisk historia, företagsekonomi och språkvetenskap tecknar bilden av ett Sverige präglad av ”liberal ingenjörskonst”, till skillnad från den tidigare ”sociala”, där var och en är sin egen lyckas smed och ansvarig för sin egen välfärd och ekonomi. Författarna visar hur allt bredare skikt av befolkningen fått tillgång till finansiella produkter och hur detta resulterat i en vardag alltmer inflätad i de finansiella marknaderna. De nya digitaliserade finansiella flödena och produktionen av allt mer avancerade finansiella tjänster har kontrats med en storskalig lagring av uppgifter om riskbeteende och kategoriseringar av individer i termer av kreditvärdighet. Finansialiseringen är långtifrån jämlik, de som redan har tenderar att ges nya förmåner och bättre förutsättningar än de som redan från början klassas in i riskgrupper och därför lätt hamnar på kreditsamhällets skuggsida. Kreditvärderingar tillskriver människor olika ekonomiska identiteter, olika sätt att förstå sig själva som fullvärdiga samhällsmedborgare. Samhällets erbjudanden om träning i financial literacy och i att ta ansvar och agera rationellt bygger

på premisser om en normalisering av kreditsamhället och får därför bara full genomslagskraft för de redan frälsta och ”litterata”. Det helhetsgrepp rapporten presenterar över människan som konsumtionsvarelse i dagens finansialiserade vardagsliv ger privatekonomin en ny, nödvändig samhälleligt och historiskt grundad teoretisk kontext, som ger denna fundamentala del av människors vardagsliv den vetenskapliga belysning den förtjänar. Förhoppningsvis följer mer forskning i denna anda.

Helene Brembeck är föreståndare för Centrum för konsumtionsvetenskap, CFK, vid Göteborgs universitet och ledamot av Kronofogdens vetenskapliga råd 2013-15.

Referenser

- Carlsson, Hanna, Stefan Larsson och Fredrik Åström (2015) *Överskuldssättning och konsumtionsmönster i det digitala samhället – en kunskapsöversikt*. Lunds Universitet.
- Hjort, Torbjörn (2004) *Nödvändighetens pris: konsumtion och knapphet bland barnfamiljer*. Lunds universitet: Socialhögskolan.
- Sandvall, Lisbeth (2011). *Överskuldssättningens ansikten: en studie av vägar in i och ut ur ekonomiska svårigheter*. Växjö: Linnaeus University Press Serie: Linnaeus University dissertations; 69.

1. Vardagslivets finansialisering – introduktion till ett forskningsfält

Erik Andersson, Oskar Broberg, Marcus Gianneschi & Bengt Larsson

Mellan 1980 och 2005 ökade värdet av världens finansmarknader från 109 till 316 procent av den globala bruttonationalprodukten. I en tid då värdet av världens samlade produktion ökade kraftigt, växte alltså finansmarknaderna ännu snabbare (Alsén 2008). De finansiella marknaderna, dess institutioner och företrädare har som en följd av detta kommit att spela en allt större roll i världsekonomin (Esptein 2005; Krippner 2012; Davis & Kim 2015). Detta gäller på makroplanet såväl som på företagsnivå – men denna finansialiseringprocess har också konsekvenser för hur samhällets välfärd och människors vardag formas i vår tid (Langley 2008; Styhre 2015; Broberg 2016).

I internationell samhällsvetenskaplig forskning används begreppet finansialisering för att förklara och beskriva den ökade betydelse som den finansiella ekonomin har i vår tid. Men begreppet finansialisering ges också lite olika betydelser. I forskning där företagandet står i centrum avses främst den ökade orienteringen mot aktieägarvärde och börsvärde. I makroekonomiskt orienterad forskning och politisk ekonomi används begreppet för att beskriva hur de finansiella marknaderna växt snabbare än den ”reala” ekonomin, men också för att förklara hur nationellt politiskt beslutsfattande har blivit alltmer beroende av ett snabbväxande och globalt finansiellt kapital. Och slutligen, i kulturorienterad och sociologisk forskning har begreppet finansialisering använts för att beskriva den breda samhällsomvandling som skett när finansiell ekonomi och finanskultur spridits i samhället i stort. (Lapavitsas 2011; Zwan 2014; Davis & Kim 2015)

Som rapportens titel antyder utgår vi här från det sistnämnda perspektivet och riktar sökarmen mot hur vardagslivet omvandlats och hur finansiella logikers växande inflytande förändrar människors praktiker, relationer och identiteter (Martin 2002; Langley 2008). Rapporten anknyter därmed till en framväxande forskningsriktning som intresserar sig för, vad Haiven (2014) kallar, finansialiseringens kulturer. Tidigare forskning har pekat på hur finansmarknadernas expansion påverkar samtidens kultur genom att människors vardag alltmer genomsyras av finansiell mening, makt och självdisciplin (de Goede 2005; Gill 2008).

Samhällsvetenskapliga undersökningar av vardagslivet syftar generellt till att förstå de situationer, meningssammanhang, praktiker, rutiner och identiteter som uppstår i mötet mellan samhällsinstitutioner i förändring och enskilda individers livssituation (Sztompka 2008; Shove et al 2012). Med vardagslivets finansialisering åsyftar vi därmed hur människors vardagliga praktiker och meningssammanhang blir allt tätare sammanvävd med den finansiella ekonomins

logiker, instrument och institutioner. Det handlar om hur makroprocesser som ekonomisk globalisering, teknologisk innovation, välfärdsstatens omvandling och konsumtionskulturens förändring både möjliggör och lockar fram vissa förhållningssätt hos individer och hushåll. Det handlar också om hur människor deltar i att iscensätta och realisera finansialiseringen genom sina vardagliga praktiker. Även om vardagslivet vid första påseende kan tyckas trivialt är det, betraktat på detta sätt, en minst lika viktig del av hur vårt samhälle fungerar som storheter som politik, lagstiftning, ekonomi och företagande.

I de följande avsnitten kommer vi att diskutera två grundläggande processer genom vilka vardagslivet finansialiseras: Vi kommer först att tala om institutionell omvandling som den förutsättningsskapande process som öppnade finansmarknaderna mot vardagslivet. Med institutioner syftar vi i detta sammanhang på de övergripande på de regler, lagar och förordningar som villkorar hur exempelvis verksamheter organiseras, marknader fungerar och koordineras (North 1990). Därefter kommer vi belysa hur en process av finansiell fördjupning medförde att finansiella logiker och identiteter kom att genomsyra människors vardag. Dessa två processer svarar i stort mot två olika nivåer av finansialisering vilka så här inledningsvis kan vara meningsfullt att särskilja analytiskt. I realiteten är de inte åtskilda, eftersom institutionerna är intimt sammanvävda med de sedvanor, normer, identiteter och meningssammanhang som aktörerna möter och reproducerar. De senare i själva verket ett av de fundament som upprätthåller och realiserar institutionerna (Scott 2008).

Finansialisering som institutionell omvandling

Den finansiella ekonomins ökade betydelse i vår tid har i forskningen härletts till ett antal institutionella omvandlingsprocesser som löpt parallellt och haft samverkande effekter (Davis & Kim 2014; Zwan 2014). Det gäller till exempel ekonomins långsiktiga globalisering, genombrottet för en ny typ av ekonomisk politik med medföljande av- och omregleringar av de finansiella marknaderna; teknologiska förändringar och finansiella innovationer som möjliggjort en expansion och intensifiering av den finansiella ekonomin; samt de förändringar i företagsstyrning som ökat betydelsen av företagets finansiella flöden och värden. Vi kommer här främst att fokusera på den institutionella omvandlingen betraktad från svensk horisont, men det är viktigt att poängtera att de internationella influenserna har varit av stor betydelse för den svenska utvecklingen. Därför tar vi utgångspunkt i det internationella valutasamarbetets sammanbrott under tidigt 1970-tal.

Sedan slutet av 1940-talet reglerade det så kallade Bretton Woods-systemet växelkurserna mellan olika länders valutor genom att fixera dem i förhållande till den amerikanska dollarn, vilken i sin tur lästes i förhållande till guld. Systemet var en symbol för nationalstaternas suveränitet och kontroll över de finansiella

aktörerna genom att det uppmuntrade internationell handel men också reglerade finansiella transaktioner. Detta systems sammanbrott under tidigt 1970-tal markerar en viktig brytpunkt i de finansiella institutionernas utveckling. När USA 1971 meddelade att de inte längre garanterade dollarns värde gentemot guldet och lät dollarn flyta, innebar det att den politiska kontrollen över västvärldens växelkurser överfördes till privata aktörer på valutamarknaden. Det blev nu i högre grad utbud och efterfrågan på denna som kom att avgöra växelkurserna mellan världens valutor (Helleiner 1994; Andersson 2001).

1970-talets institutionella omvandling fick en likartad riktning på grund av att samma globala krafter påverkade västvärldens länder: För det första ökade mängden finansiellt kapital som cirkulerade bortom centralbankernas kontroll. Globala företag placerade allt större andel av sina vinster i London och Frankfurt, eller i skatteparadis för att undslippa skatter och avgifter i sina hemländer. När dessa länder ville locka hem företagets kapital tog man därför bort en del skatter och avgifter. För det andra hade den keynesianska makroekonomiska politiken slutat fungera på grund av internationalisering och företagets omstruktureringar. Detta gjorde att symbiosen mellan en ekonomiskt aktiv välfärdsstat och storföretagen inte längre stimulerade tillväxt, investeringar och arbetstillfällen så som den dominerande keynesianska teorin förutskickade. Akademiskt och ideologiskt uppstod en strid om vilken alternativ ekonomisk teori som skulle ersätta keynesianismen. Segrande ut gick det som kommit att kallas för nyliberal ekonomisk politik, vilken började praktiseras i och med att Reagan kom till makten i USA och Thatcher i Storbritannien. Också i globala institutioner som Internationella valutafonden och Världsbanken fick dessa idéer allt större inflytande över hur ekonomisk utveckling skulle förstås och åstadkommas: genom att göra marknadskrafter och privat entreprenörskap till de drivande krafterna (Strange 1988; Helleiner 1994; Andersson 2001).

Finansmarknaderna gavs en formativ roll i denna omvandling, eftersom den nyliberala ekonomiska teorin tillskrev dem en central roll för hur priser ska sättas och kapital fördelas i samhället. Finansmarknaden uppfattades som en viktig motor för att driva på och förstärka dynamiken i den reala ekonomin. I allt fler länder utvecklades politiska program mot bakgrund av denna teoribildning. I praktiken genomfördes därmed denna institutionella omvandling alltså inte av finansmarknadens aktörer, eller av ekonomer inom IMF och Världsbanken, utan av nationella regeringar som i försök att möta ekonomiska svårigheter anpassade sina länders lagar och regleringar med inspiration från denna nya ekonomisk-politiska diskurs (Hoogvelt 2001).

En konsekvens av denna omvandlingsprocess är att den globala finansiella stabiliteten i allt högre grad kommit att vila på lokala finansiella marknadens stabilitet och ordning, och att uppgångar och fall på dessa kan få starka globala konsekvenser (Seabrooke 2007). Detta kan exemplifieras av den senaste stora finanskrisen, då förfallna bolån i USA orsakade såväl arbetslöshet som statsfinansiella problem i Europa (Stiglitz 2010). Exemplet sätter också fingret

på något centralt i beskrivningar av vardagslivets finansialisering, nämligen etableringen av ett radikalt omstrukturerat riskförhållande mellan hushållens vardagsekonomi lokalt och den globala finansmarknaden (Langley 2008; Walby 2010).

Sverige var ett av många länder som från 1980-talet och framåt genomförde omfattande förändringar av de finansiella regelverken: de tidigare lagstadgade skillnaderna mellan affärsbanker, sparbanker och föreningsbanker upphävdes och restriktioner för kreditgivning och hur kapital fick röra sig mellan länder avvecklades. Dessa av- och omregleringar medförde en globalisering av svenska finansmarknader samtidigt som enskilda hushåll, banker, företag och stater knöts samman i mer komplexa nätverk. Sverige kan mot denna bakgrund sägas utgöra ett typiskt exempel på hur förändringar på den internationella nivån ledde till en omfattande finansialisering i en nationell kontext (Stenfors 2014).

Under 1980- och 90-talen omvandlades Sveriges finansiella system från ett av de striktast reglerade till ett av de minst reglerade, samtidigt som den finansiella sektorn ökade i betydelse för samhällsekonomin. Det senare illustreras av utvecklingen på marknaderna för värdepapper, där siffrorna för både omsättning och marknadskapitalisering visar att Sverige i dag ligger oproportionerligt högt räknat per capita. Svenska finansiella marknadsplatser har jämfört med andra länder således lyckats väl i den starkt tilltagande globala konkurrensen (Larsson 2016). Ett annat exempel på det finansiella systemets expansion är att den svenska banksektorn vuxit i storlek i relation till bruttonationalprodukten. Samtidigt som den svenska banksektorn fortsatt är koncentrerad till ett mindre antal stora banker har dessutom en stor mängd nya företag etablerats inom den finansiella sektorn i Sverige (Larsson 2016; Broberg 2016). Genom att på 1990-talet frångå politiken med fasta växelkurser genomgick svensk finanspolitik ett radikalt skifte: från ambitionen att hålla en låg arbetslöshet till att istället prioritera en låg inflation. Detta innebar att Sverige i allt högre grad behövde anpassa sig till de internationella valutamarknadernas förväntningar (Stenfors 2014).

Utvecklingen löpte parallellt med den i många andra länder, vilket sammantaget skapade ett nytt globalt ekonomiskt landskap där finansiella kapitalrörelser och företagsflyttar blev ett allt vanligare inslag. Samtidigt förändrades den socioekonomiska dynamiken inom och mellan länderna. Detta märktes till exempel genom att ägandet av svenska storföretag under 1900-talets två sista årtionden genomgick en radikal förändring. Andelen utländskt ägande av Stockholmsbörsen gick från att vara helt marginellt i slutet av 1970-talet till att utgöra omkring en tredjedel vid slutet av 1990-talet. Under 1990-talet tog dessutom riskkapitalbolagen plats som en allt viktigare finansiell aktör. Även detta var en utveckling av internationell utbredning, även om trenden var betydligt starkare i Sverige än i många jämförbara länder. En tredje utvecklingstendens var att produktionsmönstren förändrades i internationellt verksamma bolag, med outsourcing och offshoring som viktiga ledord (Broberg 2016).

Sammantaget är det den teknologiska utvecklingen i kombinationen med

förändringarna i det politiska landskapet som utgör bakgrund mot vilken den pågående finansialiseringen av vardagslivet i Sverige måste förstås. Det är i denna historiska kontext som den institutionella omvandling tagit fart och lett till en snabbt expanderade finansmarknad för såväl professionella aktörer (nya former av värdepapper och derivat) som för hushållen (snabblån och nya former av försäkrings och finansieringslösningar i detaljistleden).

Finansialisering som finansiell fördjupning

Om den institutionella omvandlingen som beskrivits ovan handlar om förutsättningarna för vardagslivets finansialisering, så ska vi nu beskriva hur vardagslivet omvandlats genom en process av finansiell fördjupning. Också i detta avsnitt kommer vi att fokusera på Sverige, även om de flesta delprocesser som diskuteras har bäring på utvecklingen i många länder. I detta sammanhang kan noteras att Sverige har sagts vara ett speciellt intressant fall för att studera finansialiseringen av vardagslivet, eftersom genomslaget för de institutionella förändringar som beskrivits ovan endast mötte ett begränsat politiskt och socialt motstånd (Stenfors 2014). Detta trots att den rådande politiken med en lång rad skattesänkningar i kombination med sänkta bidragsnivåer och försvagningar i socialförsäkringssystemet innebar en internationellt sett hög ökningstakt i ekonomisk ojämlikhet under tidsperioden. Stagnerade realinkomstutveckling för låginkomsttagare i kombination med ökade kapitalinkomster för höginkomsttagare har bidragit till kraftigt ökade inkomstklyftor sedan 90-talets mitt (Socialstyrelsen 2010).

Finansialiseringen har blivit högst påtaglig i det svenska vardagslivet eftersom den tagit sig in på klassiska välfärdsområden som boende, utbildning, sjukvård och pensioner. När det till exempel gäller utvecklingen av det nuvarande pensionssystemet har Sverige beskrivits som ett land med en ”statssponsrad finansialisering” (Belfrage 2008: 282). För alla nämnda välfärdsområden gäller dock att svenska medborgare uppmuntras allt starkare till att bli ett kollektiv av ”individuella investerare och risktagare” (Stenfors 2014: 12). Även om detta kan tyckas förvånande, sker det inte i ett kontextuellt vacuum. Tvärtom passar denna utveckling mycket väl i den övergripande omvandling av den svenska välfärdsstaten, vilken har beskrivits i termer av en övergång från en äldre ”social ingenjörskonst” till en ny form av ”liberal ingenjörskonst”. Denna nya politiska diskurs innebär att enskilda individers ansvar för sin egen välfärd och marknadsliknande politiska lösningar introducerats på en mängd områden sedan slutet av 1980-talet (Thörn & Larsson 2012).

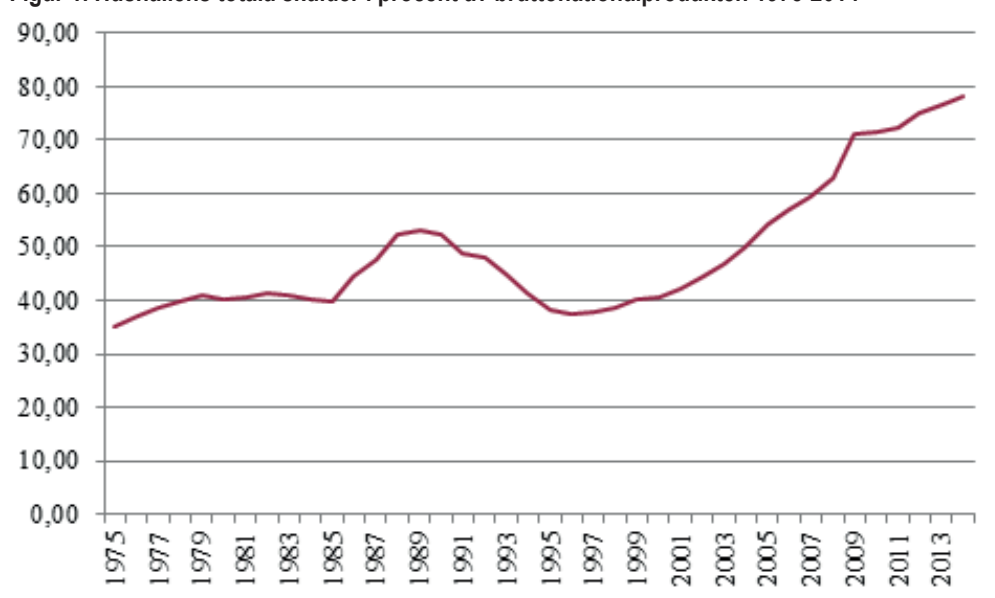
En viktig aspekt av det vi benämner finansiell fördjupning är att allt bredare skikt av befolkningen får tillgång till olika typer av finansrelaterade produkter såsom avbetalning, banklån, kreditkort och snabblån, fondsparande och kapitalförsäkringar. Men det gäller också olika typer av försäkringar av allt från

bostäder och bilar till barn, husdjur och tekniska apparater. Genom att erbjuda sådana produkter ger privata företag individer tillgång till finansiella lösningar som möjliggör en annan vardag. Genom pensions-, fond- och aktiesparande uppmuntras medborgarna att planera för en ekonomiskt säkrad framtid och genom att försäkra sina ägodelar, bostäder och nära och kära kan de klara en framtida situation om olyckan är framme. Därigenom blir människors vardag också alltmer beroende av de finansiella marknaderna.

Denna utveckling omtalas emellanåt som en finansiell demokratiseringsprocess (Ertruk m.fl. 2007). Men som påpekats i forskning leder termen ”demokratisering” lätt tanken fel eftersom utvecklingen inte ger alla samma möjlighet att ha inflytande på finansiella beslut, eller att dra nytta av avkastningen av dem (Burton 2008: 92; Zwan 2014). De med trygga anställningar, goda inkomster och belåningsbara tillgångar får höga kreditbetyg. Detta gör att de kan finansiera sin konsumtion med billiga lån, prissatta utifrån den låga risk de utgör som låntagare. I dessa grupper har det blivit normalt och ekonomiskt rationellt att använda krediter för att finansiera såväl konsumtion som större investeringar (Winstrand & Ölcer 2014). Snarare än en demokratisering handlar det alltså om att allt fler grupper inkluderas i de finansiella marknaderna: Allt bredare grupper erbjuds möjligheten att använda finansiella produkter, vilket sammanhänger med att marknadsaktörerna ser en möjlighet att tjäna pengar på dem.

Den privata konsumtionen i Sverige har ökat kontinuerligt sedan mitten av 1990-talet och samtidigt har de svenska hushållens skulder dubblerats mätt som andel av BNP (Ekeblom 2014).

Figur 1. Hushållens totala skulder i procent av bruttonationalprodukten 1975-2014

Källa: Finansmarknadsstatistik, Statistiska Centralbyrån

En stor del av denna konsumtionsökning baseras alltså på kredit, vilket innebär att konsumtionen i sig finansialiserats (Andersson et al 2014). Detta är en utveckling som passar väl in i bilden av den internationella institutionella omvandlingen under samma tid. Vissa menar att den äldre keynesianska stimulanspolitiken i vår tid har ersatts av en statligt understödd ”privatiserad keynesianism”. Det har kort sagt funnits ett samhällsintresse av att stimulera kreditdriven konsumtion för att få fart på de ekonomiska hjulen i tider av låg tillväxt eftersom man övergett tanken om stimulans genom offentlig konsumtion (Bauman 2008: 90f; Crouch 2009).

I internationell jämförelse är de svenska hushållen i dag högt belånade i förhållande till deras löpande inkomster (Persson et al 2013; SOU 2013:78). Skuldökningen hänger främst samman med en expanderande bolånemarknad och stigande fastighetspriser. Närmare 70 procent av svenska hushåll äger i dag sina bostäder och ungefär 80 procent av hushållens totala skulder är bolänerelaterade (Persson et al 2013). Det innebär paradoxalt nog att hushållen genomsnittliga finansiella tillgångar också ökat i takt med skuldsättningen och prisökningen på bostadsmarknaden. Stigande fastighetspriser i kombination med låga räntor och en lång period av möjlighet till amorteringsfrihet skapar i sin tur ett ändå större konsumtionsutrymme byggt på krediter. Att bostaden är ett redskap för att skapa tillhörighet och identitet är inget nytt, men tanken på bostaden som ”en vara” med starkt bibehållen koppling till marknaden är eventuellt mer tidstypiskt (Fuentes 2011). Detta är också ett sätt på vilket vår identitet och vardag kommer att formas av en finansiell logik.

Ett exempel på hur krediter ger människor resurser till, inte bara konsumtion, utan även i bredare mening till nya livsstilar är det statliga bolåneinstitutet SBAB som skapades under tidigt 1990-tal. Syftet var att konkurrera med privata banker i att pressa räntorna på bolån till privatmarknaden – vilket innebär att staten också genom kreditgivning indirekt var med och bidrog till höjda fastighetspriser och ökad belåningsgrad. Här kan också nämnas att den amerikanska bolånebubblan som föranledde 2008 års finanskris till stora delar bestod av bostadskrediter till låginkomsthushåll, vilka tidigare inte fått krediter till egna bostäder. Även om många av dem som följt av krisen förlorade hemmen eller drog på sig stora skulder, så hade lånen ursprungligen gett dem en möjlighet som de annars inte hade – att skaffa ett eget hus. Detta var också den bakomliggande politiska ambitionen som föranledde etableringen av de stora statliga bolånegivare som gick under i krisen (Carruthers & Ariovich 2013: 83-107; Fligstein & Habinek 2014). Härmed visas problemet med att betrakta att vardagslivets finansialisering som en demokratiseringsprocess. Individer och hushåll deltar på olika villkor, vilket inte minst blir tydligt på bolåne- och konsumtionskreditmarknaderna. Ju högre inkomst, ju mer sparrande och ju större bolån en individ har, desto bättre förutsättningar för att förhandla fram en låg räntenivå från banken. Låginkomsttagare utgör en större risk för kreditgivare, och belastas därför med en högre räntor och avgifter (Burton 2008; Andersson et al 2014).

Det ökade beroendet av de finansiella marknaderna hänger också samman med den tekniska utvecklingen och digitaliseringen av finansiella flöden. Det faktum att våra pengar i dag består av skulder och tillgodohavanden som finns representerade digitalt innebär att de också blivit en del av den globala finansmarknadens infrastruktur. Digitaliseringen av pengar har inneburit en större social spridning och fördjupning av den finansiella infrastrukturen. Till det har värdepapperiseringen av krediter medfört att utestående krediter och lån paketeras och omvandlas till handelsvaror på globala marknader (Davis & Kim 2015). Som synliggjordes i den amerikanska bolånekrisen går det inte endast att göra stora pengar på att handla med sådana värdepapper, de fördelar också risker på ett sätt som gör det svårt att överblicka vilka effekterna blir runt om i världen när en stor mängd krediter flödat till ett enskilt land (Fligstein & Habinek 2014).

Hushållens tätare sammanflätning med de finansiella marknaderna är inte enbart ekonomisk utan också av mer kulturell karaktär. Ett exempel är hur det offentliga samtalet har omformats och innehållet i medier förändrats. Detta kan illustreras med hur rapporter och nyheter ifrån finansvärlden under lång tid har kommit att få ett allt större genomslag i mediernas nyhetsvärdering, men också av hur reklam stimulerar konsumenter att ta snabba krediter, eller mot en avgift få hjälp att paketera om de krediter de redan har för att få lägre ränta. Utrymmet och resurserna till ekonomisk rapportering i allmänhet, och finansrelaterad ekonomi i synnerhet, har vuxit i både dagspress och TV (Hvitfelt & Malmström 1990; Lindqvist 2001). Denna ekonomisering av massmediernas nyheter sammanhänger också med att allmänheten har dragits in alltmer på de finansiella marknaderna genom pensionssparande och privata försäkringslösningar (Lindhoff 1998; Mårtensson 2003; Nilsson 2003; Forslund 2008).

Kontroll, självdisciplin och identifikation är centrala begrepp för att beskriva och analysera hur en ny finansialiserad vardag konstrueras. Med kontroll menar vi här att digitaliseringen i kombination med en ökad storskalighet i produktionen av finansiella tjänster har inneburit en kraftig tillväxt av system för produktion och lagring av uppgifter om riskbeteende och kategorisering av individer i termer av kreditvärdighet (Marron 2007; Langley 2014). Genom sådana system klassificeras individer och grupper i differentierade risk- och avkastningskategorier i relation till krediter och försäkringar. Mot bakgrund av sin kredithistoria, sina befintliga tillgångar och sina säkerheter placeras kunden i en bestämd kategori, vilket i sin tur påverkar såväl möjligheten att erhålla kredit och försäkringar som vilken ränte- eller premienivå en individ erbjuds.

Banker kan i dag mycket effektivt analysera våra riskbeteenden genom inköp via bankkonton och kreditkort (Gilliom & Monahan 2012: 27ff.). Detta ligger som grund för vilka kunder som kan kvalificeras som prioritetskunder eller som riskbenägna, vilket påverkar våra framtida möjligheter till krediter och räntenivåer. Därmed är det uppenbart att den finansiella kontrollen i hög grad påverkar våra vardagsliv, även om vi inte alltid själva ser när och hur denna kategorisering sker. Kategoriseringen av kundgrupper utifrån finansiella data ligger alltså till grund

för en mycket större process än en traditionell kreditupplysning. Segmentering av kundgrupper för olika typer av riktade reklambudskap för all typ av konsumtion är i dag central för företagen, och finansiell information på individnivå är i detta sammanhang mycket värdefull information, och kan i sin tur säljas och köpas på marknader (Burton 2008).

Kreditvärderingsprocesser syftar till att ge indikationer på sannolikheten för att låntagare kommer att kunna betala tillbaka det de är skyldiga. Från Upplysningscentralen i Sverige kan företag och andra få uppgifter om huruvida vi har misskött tidigare finansiella relationer, från Moody's kan obligationsköpare få uppgifter om länders och företags generella ekonomiska situation och sannolikheten att landet eller företaget mot denna bakgrund kommer att missköta de lån som obligationsutgivningen innebär. I många länder ges också varje människa ett individuellt kreditbetyg, till exempel vid kreditupplysning. Detta är ett totalmått på individens betalningsförmåga och ekonomiska framtidsutsikter, eller med andra ord, kreditvärdighet (Marron 2007). För de som inte alls kan betala av sina krediter kan det också handla om att skulden registreras hos kronofogden. För speciellt skuldsatta erbjuds då en möjlighet att ansöka om skuldsanering, vilket innebär ytterligare en detaljerad genomgång av tillgångar och skulder för att fastställa huruvida man är överskuldsatt nog att erhålla skuldsanering och för att fastställa vilket framtida betalningsutrymme som i så fall finns.

Kreditvärderingar tillskriver människor, företag och länder olika ekonomiska identiteter. Dessa spelar stor roll inte bara för om de betraktas som goda eller dåliga kreditaktörer ur kreditgivarnas perspektiv, utan också för hur de förstår sig själva och sina ekonomiska möjligheter. Som alla tillskrivningar kan kreditvärderingen bli, eller göras till, en mer eller mindre viktig del av självbilden och kan i förlängningen påverka upplevelsen av att vara fullvärdig medborgare.

Som ett sätt att möta de krav som den ökande kontrollen medför kan vardagslivets finansialisering också förstås som en fostran av en finansiell självdisciplin (Langley 2008: 16f.). Staten och skolan, men också banker och föreningar har sedan länge tagit en aktivt utbildande och fostrande roll för vad som kan kallas finansiell förmåga (Johnson & Sherraden 2007; Marron 2014). I dag har även kommersiella tv-kanaler tagit på sig en roll i detta arbete. Det välkända tv-formatet Lyxfällan tycks exempelvis syfta till att utbilda tittarna i privatekonomi och att göra dem till ansvarsfulla finansiella medborgare som gör förnuftiga val (Bay 2012). Det finns både en kognitiv och en normativ aspekt av detta. Vid sidan av kunskapsförmedling finns en uppenbart moraliserande sida av denna fostran. Under tidigt 1900-tal präglades konsumentfostran främst av en hushållningsmoral. Den byggde på ett skötsamhetsideal som också uttrycktes i den konsumentkooperativa rörelsen och sparbanksrörelsen som ville lära medlemmarna att handla kontant och sköta sin ekonomi planmässigt (Hessling 1990; Alex 2003). Under 1900-talets andra halva kom statens intresse att riktas mot konsumenternas tillgång till information och förmåga att göra

kunskapsbaserade avvägningar och val (Alex 2003: 27ff.). Då utvecklades speciella statliga organ för informationsspridning, såsom Konsumentinstitutet och Statens konsumentråd (1957), samt Konsumentverket (1973). Dess uppgift blev att finna brister i hushållens effektivitet och skapa mer medvetna konsumenter. Detta slags kampanjande i syfte att påverka medborgares finansiella förhållningssätt och identiteter har fortsatt in i vår egen tid – till exempel när staten i samband med privatiseringen av pensionssparandet investerade 187 miljoner i informationsarbete för att kartlägga, utvärdera och aktivera passiva och villrådiga pensionssparare. De då uttalade motiven handlade om att medborgarna skulle ta ansvar och agera ”rationellt” och därigenom optimera marknadsmässigheten i det nya pensionssystemet (PPM 2001; Ohlsson 2007). Ett annat exempel är samarbetet mellan statliga och privata aktörer i det folkbildande nätverket Gilla din ekonomi (www.gilladinekonomi.se). Sedan starten 2010 har detta nätverk utvecklat allt från finansfostran för skolungdom till program som ska utveckla pensionärens finansiella kunskaper och praktiker.

Rapportens innehåll och disposition

En rapport av detta slag kan självklart inte ge en fullständig bild av vardagslivets finansialisering i Sverige. Dess syfte är snarare att väcka intresset för detta område genom att peka på vad vi redan vet om det, samt ge ett antal mer detaljerade nedslag i olika aspekter av vardagslivets finansialisering. Vår förhoppning är att rapporten inte endast ska stimulera reflektion och diskussion omkring detta samtidsfenomen, utan också inspirera till fortsatt breddning och fördjupning i utforskandet av vardagslivets finansialisering.

Rapporten har karaktären av en antologi, i vilket ett antal forskare från olika samhällsvetenskapliga discipliner beskriver hur vardagslivet finansialiserats. Rapporten börjar med ett par studier av vad finansialiseringen kan betyda för enskilda människor och grupper i deras direkta vardag. Därefter rör vi oss ut mot de mer övergripande aspekterna och konsekvenserna av vardagslivets finansialisering, med frågor som hur denna utveckling stimulerats och hanterats av statliga aktörer och privata aktörer, samt vilka konsekvenser och innebörder finansialiseringen har haft för arbetslivet, välfärdsstaten och hur finansmarknaderna reglerats.

Först ut är ett kapitel av sociologen Lars Crusefalk, som gjort en studie av hur unga vuxna förhåller sig till och använder krediter av olika slag. Det har sagts att unga vuxna är ganska ansvarslösa i sin konsumtion och har vaga uppfattningar om hur krediter fungerar – men är det egentligen så enkelt? Därefter följer ett kapitel av sociologerna Bengt Larsson och Jane Petterson som diskuterar vad som händer på kreditsamhällets baksida – hur kan vi beskriva och förstå den höga grad av överskuldssättning vi ser i Sverige i dag? Varför blir man överskuldssatt och vilka konsekvenser har det att leva som överskuldssatt

eller under skuldsanering? Efter detta följer ett kapitel av historikern Orsi Husz som i en studie av kreditkortens tidiga historia i Sverige visar hur dessa i en tid då kreditkortet kunde betraktas som moraliskt tvivelaktiga gjordes rumsrena av marknadsaktörerna med hjälp av olika kampanjer och kreativa utvecklingslösningar. Det nästföljande kapitlet är skrivet av språkvetaren Claes Ohlsson som först beskriver hur financial literacy vuxit fram som globalt fenomen och etablerats som forskningsområde. Sedan beskriver och diskuterar Ohlsson hur initiativ för att främja financial literacy hanterats som finansiell folkbildning i Sverige. Därefter följer ett kapitel av sociologerna Fredrik Movitz och Michael Allvin som diskuterar vilka konsekvenser det har för företag och anställda att ekonomin och företagen finansialiseras allt mer. Välfärdsstatens finansialisering är temat för det därpå följande kapitlet av ekonomihistorikerna John Lapidus och Jenny Andersson. De diskuterar ett fall av finansialisering inom välfärden, genom en detaljerad diskussion om sjukvårdsförsäkringarnas omvandling under 2000-talets början. Det sista kapitlet i rapporten är skrivet av sociologen Oskar Engdahl. Kapitlet handlar om hur man försöker reglera aktörerna på en marknad som snabbt vuxit på ett alltför vildvuxet sätt och gett upphov till problem. Framförallt gäller det här relationen mellan å ena sidan nyare kundgrupper ur allmänheten i behov av hjälp med aktieköp, å andra sidan professionella rådgivare och mäklare som har till uppgift att både tillhandahålla denna hjälp och sälja så mycket av sina tjänster som möjligt. Kombinationen av aningslöshet, okunskap, och frestelsen att utnyttja ett överläge för sina egna syften, uppfattas som orsaker till de problem som får en stat intresserad av ökad finansialisering av människors vardagsliv att ingripa.

Erik Andersson är lektor på institutionen för globala studier och forskar om politisk ekonomi och finansiell globalisering.

Oskar Broberg är docent i ekonomisk historia på Handelshögskolan vid Göteborgs universitet, där hans huvudsakliga forskningsområde är näringslivshistoria.

Marcus Gianneschi är lektor i företagsekonomi vid Högskolan i Borås. Hans forskning och undervisning är huvudsakligen orienterad mot frågor om konsumtion och marknadskommunikation.

Bengt Larsson är professor i sociologi vid Göteborgs universitet. Hans huvudsakliga forskningsintressen är inom området ekonomisk sociologi

Referenser

- Alex, Peder (2003) *Konsumera rätt – ett svenskt ideal. Behov, hushållning och konsumtion*. Lund: Studentlitteratur.
- Alsén, Niclas (2008) *Finansiella sektorn bär frukt. Analys av den finansiella sektorn ur ett svenskt*

- perspektiv*. Bilaga 5 till Långtidsutredningen 2008. SOU 2008:12. Stockholm.
- Andersson, Erik (2001) *Globaliseringens politiska ekonomi - en introduktion* Lund: Studentlitteratur
- Andersson, Erik, Broberg, Oskar, Gianneschi, Marcus, Larsson, Bengt & Pettersson, Jane (2014) "Konsumtionens finansialisering", i Roos, John Magnus (red.) *Konsumtionsrapporten 2014*: Göteborg: Göteborgs universitet
- Bauman, Zygmunt (2008 [2007]) *Konsumtionsliv*. Göteborg: Daidalos.
- Bay, Charlotta (2012). *Making accounting matter: a study of the constitutive practices of accounting framers*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Belfrage, Claes (2008) "Towards a 'universal financialization' in Sweden?", *Contemporary Politics*, 14(3), 277-296.
- Broberg, Oskar (2016) *Svenskt näringsliv i omvandling*. Stockholm: Dialogos förlag.
- Burton, D. (2008) *Credit and Consumer Society*. London: Routledge.
- Crouch, Colin (2009) "Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime", *The British Journal of Politics and International Relations*, 11(3), 382-399.
- Davis, Gerald F. & Kim, Suantae (2015) "Financialization of the Economy", *Annual Review of Sociology* 41, 203-221.
- Ekeblom, Daniel (2014) *Fastigheter och banker. Är den svenska fastighetsmarknaden övervärderad?* Lund: Studentlitteratur.
- Epstein, Gerald A. (red.) (2005) *Financialization and the world economy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Etruk, Ismail, Froud, Julie, Johal, Sukhdev, Leaver, Adam & Williams, Karel (2007) "The democratization of finance? Promises, outcomes and conditions", *Review of International Political Economy*, 14(4), 553-575
- Fligstein, Neil & Habinek, Jacob (2014) "Sucker punched by the invisible hand: the world financial markets and the globalization of the US mortgage crisis", *Socioeconomic Review*, Published online before print. doi: 10.1093/ser/mwu004
- Forslund, Dick (2008) *Hit med pengarna! Sparandet genealogi och den finansiella övertalningens vetandekunst*. Stockholm: Carlssons.
- Fuentes, Maria (2011) *Att göra hem: en studie av unga mäns boende och konsumtion på 2000-talet*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Gill, Stephen (2008) *Power and resistance in the new world order*. Palgrave Macmillan
- Gilliom, John & Monahan, Torin (2012) *SuperVision. An Introduction to the Surveillance Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- de Goede, Marieke (2005) *Virtue, Fortune and Faith, a Genealogy of Finance*. Univ of Minnesota Press.
- Haiven, Max (2014) *Cultures of Financialization. Fictitious Capital in Popular Culture and Everyday Life*. Palgrave Macmillan.

- Helleiner, Eric (1994) *States and the Re-emergence of Global Finance: from Bretton Woods to the 1990s*. Ithaca: Cornell University Press
- Hessling, T. (1990) *Att spara eller inte spara – vilken fråga! Den sparfrämjande verksamheten 1820-1970*. Sparfrämjandet AB.
- Hoogvelt, Ankie (2001) *Globalisation and the Postcolonial World, the New Political Economy of Development*. London: Macmillan
- Hvitfelt, Håkan & Malmström, Torsten (1990) *Ekonomi och arbetsmarknad. Journalistik i förändring*. Stockholm: SIM rapport 4/90.
- Johnson, Elizabeth & Sherraden, Margaret S. (2007) "From Financial Literacy to Financial Capability Among Youth", *Journal of Sociology & Social Welfare*, 34(3), 119-146.
- Krippner, Greta (2012) "Chapter 2. What is Financialization", in Krippner, Greta *Capitalizing on Crisis. The Political Origins of the Rise of Finance*. Harvard: Harvard UP.
- Langley Paul (2014) "Equipping entrepreneurs: consuming credit and credit scores", *Consumption Markets & Culture*, 17(5), 448–467
- Langley, Paul (2008) *The Everyday Life of Global Finance*. Oxford University Press.
- Lapavistas, Costas (2011) "Theorizing Financialization", *Work, Employment and Society*, 25(4), 611-626.
- Larsson, Mats (red.) (2016) *Stockholmsbörsen på en förändrad finansmarknad, 1963-2013*. Stockholm: Dialogos.
- Lindhoff, Håkan (1998) "Economic journalism in the 1990s: the 'crisis discourse' in Sweden", i Gavin, N. (red.). *The Economy, Media and Public Knowledge*. London: Leicester University Press.
- Lindqvist, Mats (2001) *Is i magen. Om ekonomins kolonisering av vardagen*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Marron, Donncha (2014) "Informed, educated and more confident": financial capability and the problematization of personal finance consumption, *Consumption Markets & Culture*, 17(5), 491–511
- Marron, Donncha (2007) "Lending by numbers': credit scoring and the constitution of risk within American consumer credit", *Economy and Society*, 36:1, 103-133
- Martin, Randy (2002) *Financialization of Daily Life*. Philadelphia: Temple University Press
- Mårtensson, Bo (2003) *Den televiserade ekonomin*. JMK: Stockholms universitet.
- Nilsson, Fredrik (2003) *Aktiesparandets förlovade land. Människors möte med aktiemarknaden*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- North, Douglass C. (1990) *Institutions, Institutional change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press

- Ohlsson, Claes (2007) *Folkets fonder? En textvetenskaplig studie av det svenska pensionssparandets domesticering*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Persson, Annina H., Henrikson, Ann-Sofie & Lundström, Karin (2013) "Household Credit, Indebtedness, and Insolvency", *European Review of Private Law*, 3, 795-814.
- PPM (2001) *Analys av första fondvalet – vidtagna åtgärder och merkostnader*. Stockholm: Premiepensionsmyndigheten.
- Scott, W. Richard (2008) *Institutions and Organisations (3rd ed.)*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Seabrooke, Leonard (2007) "Everyday legitimacy and International financial orders: The Social Sources of Imperialism and Hegemony in Global Finance" *New Political Economy* Vol. 12:1
- Shove, Elizabeth, Pantzar, Mika & Watson, Matt (2012) *The Dynamics of Social Practice: Everyday Life and How it Changes*. London: Sage.
- Socialstyrelsen (2010) *Social rapport 2010*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SOU 2013:78 *Överskuldssättning i kreditsamhället*. Stockholm: Fritzes.
- Stenfors, Alexis (2014) *The Swedish Financial System*. Studies in Financial Systems No 13. FESSUD – Financialisation, Economy, Society and Sustainable Development
- Stiglitz, Joseph E. (2010). *Freefall: America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*, Norton.
- Strange, Susan (1988) *States and Markets* London: Pinter
- Styhre, Alexander (2015) *The financialization of the firm: Managerial and Social Implications*. Cheltenham & Northampton: Edward Elgar.
- Sztompka, Piotr (2008) "The Focus on Everyday Life: a New Turn in Sociology", *European Review*, 16 (1) 1-15.
- Thörn, Håkan & Larsson, Bengt (2012) "Conclusions: Re-engineering the Welfare State" i Larsson, B., Letell, M. & Thörn, H. (red.) *Transformations of the Swedish Welfare State: From Social Engineering to Governance?* Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Walby, Sylvia (2010) "A social science agenda on the financial crisis." *Twenty-First Century Society: Journal of the Academy of social Sciences* Vol.5: 1.
- Winstrand, Jakob & Ölcer, Dilan (2014) "Hur skuldsatta är de svenska hushållen?", *Ekonomisk kommentarer* nr 1, 2014. Stockholm: Riksbanken.
- Zwan, Natascha van der (2014) "State of the art: Making sense of financialization" *Socio-economic Review* 12: 99-129.

2. Unga vuxnas kreditvärldar och kreditpraktiker

Lars Crusefalk

Inledning

En kreditform som skapat mycket debatt sedan den introducerades i början av 2000-talet i Sverige är de så kallade snabb- eller sms-lånen (ECDN 2012:483, SOU 2013:38). Till skillnad från traditionella lån består dessa krediter av mindre belopp för den som snabbt behöver pengar, och utbudet riktas speciellt mot ekonomiskt svaga grupper. Den grupp som framförallt kommit att använda dessa krediter är unga vuxna, vars skulder ökade explosionsartat under de första åren efter snabblåneföretagens etablering. Som en konsekvens följde att 40 procent av alla ansökningar om betalningsförelägganden kopplade till snabbblån som kom in till Kronofogdemyndigheten under 2006-2007, var från unga låntagare (Kronofogden 2014).

Mot bakgrund av detta, samt en allt högre överskuldssättning generellt i Sverige, skärptes efterhand reglering av snabbkrediter och företagen som erbjuder dessa måste i dag göra en kreditprövning på den lånesökande. Detta har medfört att unga vuxnas snabblåneskulder relaterade till snabbblån har minskat något, men de är som grupp fortfarande högt representerade i Kronofogdemyndighetens statistik över inkomna ansökningar om betalningsförelägganden med anledning av snabbblån (2014).

Även om unga vuxnas utsatthet och risker i relation till krediter och kreditfinansiering belyses i en rapport från Kronofogden (2008) och i utredningar (SOU 2013), vet vi ganska lite om hur unga vuxna förhåller sig till krediter och kreditfinansiering i sin vardag. Syftet med detta kapitel är att, mot bakgrund av vad vi vet från tidigare utredningar och forskning, ge en fördjupad bild av unga vuxnas förhållningssätt till krediter: såväl hur de uppfattar och använder krediter, som hur de förhåller sig till de aktörer som erbjuder krediter i dess olika former.

Detta kapitel bygger på min masteruppsats i sociologi (Crusefalk 2015), vilken baserades på intervjuer med sammantaget 12 respondenter i åldersgruppen 19-26, samt en informantintervju med två representanter för Kronofogdemyndigheten. Respondenterna intervjuades i form av tre fokusgruppsintervjuer med vardera tre respondenter, en intervju med två respondenter, samt en enskild intervju. Urvalet består nio kvinnor och tre män, främst studenter, men innefattar även en deltagare som genomgår eftergymnasial utbildning samt en yrkesverksam utan högre utbildning. Under intervjuernas gång fick respondenterna fritt diskutera krediter och kreditfinansiering, utifrån frågor och ett antal illustrativa material som förekommer naturligt i deras vardagsliv: reklam, internetsidor och videoklipp relaterade till krediter och kreditfinansierad konsumtion.

Unga vuxnas skulder och kreditanvändning enligt tidigare studier och Kronofogden

Unga vuxna löper en betydande risk för att hamna i överskuldsättning. De har ofta en utsatt ekonomi som tillsammans med olika former av omställningsproblematiker, såsom flytt hemifrån, arbetslöshet och påbörjade studier, med vidhängande studielån och knaper ekonomi gör dem till en särskilt utsatt grupp. Bristen på bostäder, en tuff arbetsmarknad samt fördröjda och längre studier innebär att ekonomisk stabilitet oftast infinner sig först senare i livet. Kombinerat med bristande ekonomiska kunskaper och inte sällan en önskan till ”lyxkonsumtion” är unga vuxna enligt Kronofogdens bild en grupp i vilken många riskerar återbetalningssvårigheter och skuldsättning över den egna ekonomiska förmågan (intervju Kronofogden). Detta sammanhänger med vad man i konsumtionsforskningen beskriver som en ”konsumism” (Bauman 2007), i vilken konsumtionen blivit en viktig del av det identitetsskapande och byggande av sociala relationer som är speciellt viktigt för unga vuxna (Gianneschi 2012, Hjort 2004, Lindahl 2006).

Ser man till betalningssvårigheter rent generellt är unga vuxna visserligen underrepresenterade i den totala statistiken, men samtidigt överrepresenterad när det gäller skulder för krediter under 20 000 kr (SOU 2013:21). Stora delar av dessa rör olika typer av kommunikationsskulder¹ och köp via faktura, men även snabblåneskulder är vanligt förekommande. Mot denna bakgrund lät Kronofogden (2008) genomföra en studie av kreditanvändande och konsumtion bland unga i åldrarna 18-24 år. I denna beskrivs hur unga tenderar att prioritera lyxkonsumtionen framför fasta utgifter, vilket förklaras med att unga har ett stort behov av att uttrycka sig och skapa en social identitet genom konsumtion. Detta tillsammans med en attityd av ”måste-ha”, driven av trender och ”det senaste”, driver enligt rapporten fram en syn på pengar som något som ”ordnar sig”, underbyggd av en bristfällig och naiv bild av den reella ekonomiska situation man befinner sig i (2008:56ff, SOU 2013:210).

I forskningsbaserade studier från kreditkulturens hemland, USA, framkommer dock en annan bild av ungas förhållningssätt till krediter, enligt vilken lån och kreditfinansiering ofta ses som något möjliggörande och som investeringar för framtiden (Dwyer et al 2011; 2013). Framförallt lån för studier uppfattas som positiva krediter. Men även mindre kreditköp som kläder och datorer ses positiva om de kan anses öka möjligheterna för en framtida inkomst.

Denna och annan forskning visar även att socioekonomiska faktorer spelar roll för ungas kredit- och konsumtionspraktiker (Dwyer et al 2011;

¹ Kommunikationsskulder är ett samlingsbegrepp som Kronofogdemyndigheten använder rörande skulder relaterade till mobil- och bredbandsabonnemang. Dessa ämnar främst själva abonnemang - datatrafik, samtal och meddelanden m.m. - men även avbetalning på exempelvis mobiler och surfplattor räknas med då de ofta innefattas i abonnemangskostnaden.

2013, Gianneschi 2012). Framförallt är det i lägre socioekonomiska skikten som små krediter och studielån ses som en investering. Individer ifrån medelklasshushåll tenderade framförallt att se studielån som något positivt medan övrig konsumtion inte var positivt laddat. Hos individer ur högre samhällsskick finns det inte någon positiv syn alls på krediter. Denna skillnad menar forskarna kan förklaras av grupp-specifika normer, samt hur individen bedömer framtiden utifrån sin nuvarande situation. Individer från hushåll med sämre ekonomi eller låg utbildning ser låntagande som möjligheter till klassresa. För medelklassen blir det snarare ett sätt att upprätthålla normer om vikten av studier. Att de ekonomiskt starkaste grupperna var mer negativa till krediter kan då ha att göra med att de inte är lika viktiga för dem för att uppnå det de eftersträvar. Även ålder och kön spelar enligt Dwyer et al (2011; 2013) roll för i vilken mån man ser lån och krediter som en investering. Det är framförallt yngre och kvinnor som är positivt inställda till att ta lån i syfte av ”investering”.

Hur ska vi förstå detta att Svenska ungdomar är ”konsumtiska” och okunniga och amerikanska verkar ha en mer ”rationell” förståelse av positiva och negativa krediter? Är det verkligen så eller får vi två olika bilder på grund av att urvalen och utgångspunkterna är olika? Min studie visar att unga vuxna kan ha en mycket nyanserad bild av krediter, där de orienterar sig mellan problematiska och positiva praktiker, samt seriösa och mindre seriösa aktörer på marknaden. Jag ska visa detta i en analys av tre centrala teman i hur unga förhåller sig till krediter och konsumtion i mina intervjuer. Det första temat handlar om vad som egentligen är en ”kredit”, och vilka normer man förhåller sig till. Det andra temat rör hur man ser på dem som inte klarar av att hantera krediter. Det tredje temat är hur man uppfattar och skiljer mellan mer och mindre seriösa kreditaktörer. Sammantaget ges därmed en bild av vilka ”kreditvärldar” unga vuxna lever i.

Det är skillnad på lån och krediter

Ett genomgående tema i intervjuerna är att det finns olika typer av krediter, och att dessa ges olika normativa värden. Att subjektet är införstådd i detta blir därmed avgörande för att kunna göra korrekta finansiella beslut och nyttja krediter på ett ”ansvarsfullt” sätt. Framförallt skiljer de mellan ”lån” och andra typer av ”krediter”. Låntagande är enligt dem inte en ”kredit” utan ett normaliserat sätt att förhålla sig till en upplevd investeringspotential eller ett medel för individuellt entreprenörskapande.

Jag tror i alla fall att jag mentalt skiljer på krediter och på lån. Ett lån kan vara ok så länge det är planerat, att man vet att man investerar i någonting. Då kan jag ändå tycka ”ok jag tar studielån men jag investerar i en bra utbildning som kommer generera ett bra jobb och en trygg framtid för

mig”. Eller jag köper en bostad och den kommer att öka i värde. (Elinor 26 Fokusgrupp 2)

”Lån” tenderar alltså vara något som respondenterna är positivt inställda till, även om skuldsättandet anses negativt. Genom lån skapas en trygghet och möjligheten att forma sitt liv (jmf Langley 2008). Att lånets främsta syfte ses som möjliggörande och mervärdesskapande blir extra tydligt då respondenterna talar om människor i deras närhet. Deras lån har inte tagits för att konsumera prylar utan i syfte av utbildning och självförverkligande, eller som ett sätt att skapa framtida monetär avkastning eller sparande:

...när mina föräldrar valde att köpa en lägenhet när jag valde att flytta hit liksom, det gör ju de för att det är en investering. Det är ju inte framförallt för att, jag skulle ju lika gärna kunna hyra en som så, utan det är ju för att de skall kunna tjäna en hacka, som du säger, om de säljer vidare den sen. (Lisa 20 Fokusgrupp 1)

På ett liknande sätt resonerar de om studielån. Även om vissa vill undvika studielån för att ta ansvar, ”klara sig själv”, och undvika oroande framtida skulder, så var de positivt inställda till lån för att möjliggöra det man vill i livet – så länge lånets syfte är möjliggörande och mervärdesskapande. Mervärdet måste dock inte att vara i form av ökad ekonomisk standard eller framtida karriär. Möjligheten till självförverkligande är minst lika viktigt:

...som bibliotekarie så tjänar man aldrig på sin investering rent ekonomiskt för man måste betala tillbaka hela tiden och man har inte ett så stort löneyft under karriären. Men samtidigt så arbetar man med något man tycker är roligt, något som man kanske inte kan om man jobbar i butik eller sådär, såvida man inte tycker om det såklart. Men rent ekonomiskt behöver det inte vara en investering... (Li 23 Intervju 2)

När ”krediter” kommer på tal blir dock deltagarna genast skeptiska och poängterar vikten av att ha råd innan man konsumerar. Det är inte bra att ta krediter kortsiktig eller i stunden, för att konsumera i nuet eller att tillfredsställa plötsliga behov. Att ta krediter i syfte att finansiera materiella ting blir som en respondent uttrycker det ”att kasta pengarna i sjön”. Det är vad som genereras utöver det materiella som är avgörande för om krediten anses vara befogad, vilket framkommer tydligt i talet om varför studielånet är mer positivt än andra krediter.

De flesta är också negativt inställda till delbetalning och menar att de hellre skulle spara ihop och köpa varan när de har råd. Delbetalning förknippas med lyxkonsumtion i syfte ”att man ska uppdatera, att man ska hålla en viss status, att man ska hänga med i samhället” (Kerstin 24 Fokusgrupp 3). Flera framhåller det som problematiskt att det blivit vanligare med delbetalning, för kläder, mat

och bussbiljetter. Enda gången som det är positivt är ifall ”man glömt dosan hemma”. Annars är de ense om att delbetalning leder till att många mindre utgifter snabbt växer till en stor börda, något som man lätt förlorar kontrollen över.

Risken är ju om man går [på] för många såna deals (...) då har man helt plötsligt hur mycket avbetalningar som helst i månaden och då har man ju inte råd. (Elinor 26 Fokusgrupp 2)

De normer krediten är bärare av är även förknippade med de som använder dem. En av deltagarna påpekar detta utifrån vem som skaffar och använder kreditkort istället för betalkort: ”Ja det känns som skaffar man... ett kreditkort så vill man göra spontanköp på resor och sådär (Hanna 21 Intervju 2). Det är alltså inte vem som helst som använder ett kreditkort. Det är de som är oansvariga, spontana och som har ett starkt konsumtionsbehov. Krediten blir därmed möjliggörande för detta negativa beteende. Men det är praktiken snarare än kortet i sig som är det negativa, Det blir tydligt då respondenterna talar om kreditkort som något du ”lägger i byrålådan”. Syftet är inte att krediten skall brukas, den skall utgöra en form av säkerhet vid ekonomiska problem. Genom normer och värderingar kring ”korrekt” finansiellt handlande omformas kreditkortets karaktär som bärare av negativa värden. En liknande nyansering görs i talet om mobilabonnemang. Här upplevs inte kostnaden som något som bara försvinner, utan som en tjänst som generar ett värde genom förbrukning:

Att ha ett mobilabonnemang kostar inte mig i sig, själva ”ha-andet” menar jag, att ha en kredit kostar mig pengar varje månad bara för att jag har krediten. Medan mobilabonnemanget betalar jag och använder den summan, det är bara en fast månadskostnad som hyra eller vad som helst liksom. (Elinor 26 Fokusgrupp 2)

Detta gäller dock inte själva mobiltelefonen då den ses vara något som förlorar värde över tid, och därför är inte den legitim att finansieras via kredit.

Dock är det inte alltid lätt att avgöra vad som är en investering och ett mervärde, och vad som är konsumtion enbart. Att finansiera en bil ses av vissa som negativt då ”en bil sjunker i värde med tiden”. Å andra sidan kan en bil även generera värde, eller som Erik 24 (Fokusgrupp 1) uttrycker det; ”Ja fast en bil kan ju betala sig självt, en bil kan ju betyda att du får det där jobbet som du inte hade fått [annars]”. Finansieringen av konsumtionen kan alltså vara berättigad om syftet upplevs som behovsgrundat. Skuldsättandet och konsumtionen ses då som en förutsättning eller möjlighet till framtida investeringen (jmf Langley 2008, Martin 2002, Zwan 2014).

Kreditmissbruk och utsatthet

De negativa värden som tillskrivs oansvariga kreditpraktiker pekar enligt respondenternas framställning mot två typer av problematiska finansiella subjekt: ”missbrukarna” och ”de utsatta”. Där de förra beskrivs utifrån negativa karaktärsdrag, uppfattas de senare som offer för svåra omständigheter. ”Missbrukarna” sägs karakteriseras av spontanitet, stort konsumtionsbehov och att de är oansvariga. De har brist på konsekvenstänkande och tenderar ett irrationellt beteende vars följder de inte har reflekterat över. De beskrivs som ”folk som inte har så bra koll på ekonomin, de kanske bara köper utan att tänka efter. Och sen så bara ’Oj, jag har ju inte råd med detta här’” (Li 23 Intervju 2).

För missbrukarna sägs krediter vara en naturlig del av den egna budgeten, något som finns där för att nyttjas då pengarna tagit slut. Krediter blir en möjlighet att upprätthålla konsumtion eller tillfredsställa konsumtionsmässiga nycker och ”lyxliv”. De riskerar enligt respondenterna att hamna i en ond spiral där krediten blir en förutsättning för fortsatt konsumtion och ett förljuget ekonomiskt normaltillstånd. Det är i detta vardagliga konsumtionsbeteende som brist på tålamod och ansvarstagande blir tydlig. Erik 24 (Fokusgrupp 1) beskriver detta genom att hänvisa till hur viljan av att ”ha nu” blir så stort att det goda omdömet förbises: ”Så de vill köpa den här grejen nu och inte vänta tills nästa månad eller nästa lön eller nästa tre månader för att kunna betala den”. Krediten är då inte endast problematisk i och med att den ses leda till okontrollerad och negativ konsumtion. Den ses även som ett beroende som liknas vid andra former av beroende:

Jag har en vän som tar sms-lån hela tiden och det är jättehög ränta och det är jätteonödigt; ”Du kan väl vänta tills nästa månad med att köpa väskan” men ” Nej jag måste ha den nu liksom”... Så krediter känns mer som ett beroende... att man väljer att ta det.”(Anna 23 Fokusgrupp 2)

I den kreditmissbrukandes värld finns det inte någon anledning att spara tills denne har råd. Att inte ”stanna upp” och tänka efter är något flera respondenter påtalar vara karaktäristiskt för de som missbrukar krediter. Enligt respondenterna har även de med specifika intressen risk att anamma ett negativt kreditanvändande. Liket spontanitet och överdrivet konsumtionsbehov leder intresset lätt till ”hå-begär” och en konsumtionshets syftande till att ha det nyaste, som kan vara svårt att motstå. Även om det innebär att personen binder sig att betala under väldigt lång tid:

Och är man intresserad av teknologi så... de kanske ska visa den nya Samsung-plattan och man ”Å va häftig platta! Vilka häftiga specs å grejer!” Å då blir man ju taggad, och så inbillar man sig att man behöver den. (Niklas 19 Intervju 1)

Att finna glädje i att köpa det man länge velat ha är inget fel i sig men det bör, enligt respondenterna, inte vara navet i att uppleva lycka. Lycka genom konsumtion visar på en problematisk livssyn och de som missbrukar krediter tillskrivs här negativa aspekter som att få ”kärlek genom materiella ting” eller ”lycka genom prylar”. Denna livssyn är något dessa individer har med sig från barndomen genom att föräldrarna inte förmedlat de rätta värderingarna:

Det är väl det om man är uppväxt i en familj med prylar. Att man får kärlek genom prylar eller belöning genom prylar. Det är bara den reflektionen jag fick nu, att där kanske det hänger kvar och är varför de får framtida problem med ekonomin. Det de lever på är prylar (Kerstin 24 Fokusgrupp 3).

Respondenterna beskriver dock också en annan grupp med problematiska kreditpraktiker, vilka gör det för att det är i en utsatt situation. Dessa nyttjar och överutnyttjar krediter inte på grund av ha-begär, utan snarare i syfte av att motverka sociala stigman och utsatthet. Likt positivt värderade ”lån”, handlar det om en form av möjliggörande och ett sätt att skapa mervärde i form av socialt- och kulturellt kapital:

Ja, precis om man haft det så jobbigt och känner ”nu vill jag ha det bra” så tänker man nog inte på konsekvenserna utan då tänker man bara ”Jag vill ha hus för jag har inte bött i hus innan utan växt upp i sunkiga lägenheter”. Så då tar man det fast man inte har råd att betala av det. Men det är bara för att känna att man gör något bra för sig själv och så. (Anna 23 Fokusgrupp 2)

Krediter blir som Niklas 19 (Intervju 1) uttrycker det, ett ”alternativ, det är någon sorts förhoppning” och enligt respondenterna en möjlighet för den utsatta att dämpa oron över att inte leva upp till sociala förväntningar (jmf Montgomerie 2007) och sätt att konsumera sig till ökat socialt värde. Här återkommer det meningsskapande kring krediter i form av investering, mervärde och möjliggörande som respondenterna talar om när de beskriver positiva kreditpraktiker. Dessutom påtalas en demokratiserande och socialt utjämnande aspekt av detta kreditbruk: ”Det skapar jämnare möjligheter för gemene man liksom.” (Elinor 26 Fokusgrupp 2). Problemet med de utsattas kreditpraktiker är, enligt respondenterna, att investeringen är en illusion, en falsk förhoppning om att kunna förändra individens rådande sociala- och ekonomiska situation:

Det finns så mycket samhällsförväntningar i dag, eller så att man ska ha ett fint hus, ett fint renoverat hus, så ska man skämma bort sina barn och så resa till andra länder och så ska man gör det ena med det tredje liksom. Å då kostar ju det pengar och så kanske det sticker iväg. Inkomster som man kanske inte har men man vill ju göra allt det där. Vill tillhöra en annan samhällsklass kanske. Och det funkar ju, bara att ta lån!” (Sandra 25 Fokusgrupp 1)

Det behöver dock inte vara ekonomisk knapphet som ligger till grund för kompensatoriska strategier, respondenter diskuterar även hur dåligt självförtroende och avsaknad av lycka i tillvaron kan föranleda problematiska kreditpraktiker. Dessa använder konsumtionen som ett sätt att vara någon och en del av ett socialt sammanhang:

...har man väldigt dålig självkänsla också så vill man kanske, man [vill] passa in i det där gänget som kanske går runt i de där märkeskläderna och så då blir det lite dyrare att köpa kläder. (Sofie 22 Fokusgrupp 3)

Respondenten beskriver här hur grupstryck och den individuella utsattheten kan bli så påtaglig att den enskilde upplever det tvunget att på något sätt täcka över upplevda brister och tillkortakommanden. Krediten blir här en möjlighet att köpa sig till ett ”bättre” jag och någon som blir accepterad. Dessa individer kan liksom de ”olyckliga” lätt misstas för dem som har ett överdrivet konsumtionsbehov. Även om de sistnämnda premierar materiell konsumtion och därmed liknar ”missbrukarna” är skillnaden att respondenterna har en stor empati och förståelse för dem:

Jag ser det också såhär att det är olyckliga människor som inte har det helt stabilt och försöker fylla upp med något, och det gör man genom att handla och att ta lån. Att liksom gå över den där gränsen, att det är ok att ta det här lånet, och sen ”ok, men bara lite till, och lite till” det är så enkelt. (Kerstin 24 Fokusgrupp 3)

Deltagarna beskriver hur dessa människor bär på en inneboende sorg och ensamhet. Där de i bristen på mänsklig närhet och sociala nätverk tvingas finna lycka och mening i materiella ting och konsumtion. Konsumtionen handlar därmed inte om att äga det senaste eller att köpa det man allra helst vill ha. Det handlar snarare om att köpa sig lycka och tröst i ett försök att genom konsumtion kompensera för ett bristande socialt liv.

Traditionella banker och nya aktörer

Också i förhållande till marknadsaktörerna och utbudet på kreditmarknaden finns en nyansrikedom i respondenternas diskussion. Den grundläggande distinktionen motsvara i stora drag den mellan ”lån” och ”krediter” i tidigare avsnitt. Traditionella aktörer som banker och staten i form av CSN tillskrivs positiva värden, medan nyare aktörer som tillhandahåller olika former av konsumtionskrediter och snabblån betraktas med skepsis. De förra har varit en naturlig del av respondenternas liv och uppfattas som trygga och seriösa finansiella förvaltare:

[traditionella banker]... de känns ju mer för att man har växt upp med dem... eller ja såhär växt upp med dem. Ja vi alla har väl någon bank här och där som är någon utav dem. Det är ju sällan att man har en bank som är "latjolajban" jag vet inte vad. (Anna 23 Fokusgrupp 2)

Det räcker inte att endast upprätthålla en bild av att vara någon du kan lita på, det krävs alltså ett band till individen i form av ett förvaltad trygghetskaptal. Någon som funnits där innan och som kommer att finnas där även i framtiden. Detta kan ses tas till sin spets när en av respondenterna förklarar varför denne trots sämre villkor ändå skulle vända sig till en traditionell aktör för att man har mer förtroende för dem. Dessa ses framförallt erbjuda möjligheter till finansiering för investering, och verktyg för förverkligande samt möjligheter att nå individuell potential:

Det är väl det jag pratade om, om man går till sin bank så sätter de en gräns, hur mycket man ska låna. De håller koll på en. Men de kan inte hålla koll om man går vidare till nästa snabbblån osv, men de försöker ändå hålla koll, det känns som de tänker på hälsan också. (...) ja de vill väl ge alla möjligheter som går för att man ska kunna uppnå sina drömmar och så. Men samtidigt hålla det på en rimlig nivå och inte spåra ur. (Kerstin 24 Fokusgrupp 3)

Denna familjaritet, förtrondeingivande och rimligt investeringsmöjliggörande ansats som tillskrivs de traditionella aktörerna, är vad som sägs skilja dem från nyare aktörer på marknaden. De senare upplevs främja konsumtion och spontant skuldsättande genom reklam och ytliga försök att framstå som tillförlitliga:

Jag tycker, jag blir såhär "Skit bra! Va enkelt, men vad är haken?" tänker jag när de gör reklam för sig. (Elinor 26 Fokusgrupp 2)

Respondenterna skiljer även kreditgivarna utifrån hur de upplevs se på individen. De traditionella aktörerna och staten upplevs vilja den enskilde väl, och ett avslag på kreditansökan behöver inte vara negativt utan ett sätt för banken att ta ansvar och "bryr sig om lite mer på det sättet när de nekar" (Sofie 22 Fokusgrupp 3). Just denna bild av kreditgivaren som "bryr sig" går stick i stäv med den som målas upp då deltagarna talar om de nyare aktörerna, de som kan ses vara bärare av negativa normer. Dessa är snarare ute efter att tjäna pengar på kundens bekostnad:

Tina: För de vet ju att de ändå har en hållhake på folk, att kan du inte betala så hamnar du hos Kronofogden och så får de sina pengar ändå.
Sofie: Ja de är ju mest ute för att tjäna pengar medan banken vill ta hand om en på ett annat sätt. (Sofie 22 och Tina 21 Fokusgrupp 3)

Dessa aktörer upplevs grunda sin affärsidé på att utnyttja svagare grupper eller de som inte vet bättre. De inger falska förhoppningar till personer som blivit nekade av andra aktörer om att de tryggt kan belåna sig. En av deltagarna beskriver även krediterna som dessa aktörer tillhandahåller som något som inte längre endast är krediter eller lån i en traditionell mening. Krediterna har snarare kommit att bli kommodifierade likt vilka varor och tjänster som helst, tänkta att säljas och reas ut för att locka potentiella låntagare att skuldsätta sig:

Nu vet jag inte så mycket om [kreditgivare], men jag blir lite såhär ”Oj oj!” Det blir att man säljer lånen som en vara (...) ”Köp en väska till 10 procent rabatt, köp ett lån till 10 procent rabatt!” liksom. (Elinor 26 Fokusgrupp 2)

Unga vuxnas kreditvärldar – mellan goda och dåliga finansiella praktiker

Genom min analys har jag funnit att unga vuxna förhåller sig till krediter i termer av dess *investeringspotential*, *mervärdesskapande* och *möjliggörande*. Detta stämmer väl överens med vissa tidigare studier om ungas syn på krediter (jfr Dwyer et al 2011, 2013) och visar på att normer gällande krediter som en form av finansiering kommit att bli starkt förknippat med att investera i sig själv och sin framtid (jfr Langley 2008, Martin 2002). Detta stärks ytterligare då respondenterna skiljer mellan olika typer av krediter i form av positiva- och negativa krediter. Krediter som karakteriseras av investering och mervärdesskapande är positiva och nödvändiga för att individen skall kunna forma sitt liv (jfr Langley 2008, Martin 2002). Krediter förknippade med konsumtionsfinansiering uppfattas däremot negativt.

Studien visar också att respondenterna tenderar att dela in kreditanvändare i tre typer av finansiella subjekt där kredit- och konsumtionspraktiker upplevs synonyma med specifika karaktärsdrag. Dessa tre finansiella subjekt har jag valt att kalla; *investerare*, *missbrukare* och *utsatta*. Investeraren upplever sig förstå krediters sanna användningsområde och disciplinerar sig själv till att förhålla sig rationellt och mervärdessökande till krediter och konsumtion (jfr Langley 2008, Martin 2002). Missbrukare ses däremot ha fastnat i en ”konsumism” präglad av begär och bristande självdisciplin. Respondenterna tar därmed avstånd från konsumtion för konsumtionens skull och att ständigt söka efter det senaste (jfr Bauman 2007, Sennet 2007, Kronofogden 2008).

Även om respondenterna främst ställer sig negativa till att finansiera vardaglig konsumtion via krediter finns det tillfällen när detta kan vara berättigat. Om konsumtionen kan kopplas till möjliggörande och framtida mervärdesskapande rättfärdigar detta att man på grund av bristande monetära medel finansierar via krediter. Skillnaden är att finansieringen inte syftar till konsumtion för

konsumtionens skull utan snarare blir en del i självförverkligandet. Genom långsiktigt planerande och instrumentell syn på materiella varor blir konsumtion och kreditanvändande en självklar del i att ta makten över sitt liv och samtidigt skapa en trygg framtid (jfr Langley 2008, Martin 2002). Detta blir som tydligast när respondenterna talar om de utsatta. Likt investerarna är inte de utsattas kredit- och konsumtionspraktiker tänkt att tillfredsställa konsumtionsmässiga begär eller spontana nycker utan snarare former av behov och mervärde. Dock ses inte detta som reellt i den mån som studier eller bostadsköp, utan snarare som ett sätt att genom sina kredit- och konsumtionspraktikerna skapa tillfälligt socialt- och kulturellt kapital för att motverka upplevd social oro och negativa samhällsförväntningar (jfr Bourdieu 2005, Hjort 2004, Montgomerie 2007).

Slutligen har jag visat att unga vuxna skiljer mellan trygga och välmenande kreditaktörer, i form av traditionella banker samt CSN, samt nyare aktörer och de som tillhandahåller konsumtionsfinansiering. Genom denna åtskillnad kan aktörerna ses reproducera olika former av kredit- och konsumtionsnormer. De förra manar till långsiktighet där krediten blir former för aktivt sparande och värdemässigt förvaltande och fostrar finansiella subjekt som genom självdisciplin nyttjar krediter utifrån finansiella praktiker av investeringspotential och framtida mervärde (jmf Husz 2015, Langley 2008). Den senare förespråkar snarare normer av spontanitet och konsumism och negativa konsumtionspraktiker.

Sammantaget framkommer i dessa intervjuer en tydlig avgränsning mellan vad som ses vara positivt och negativt i relation till krediter och kreditfinansierad konsumtion (se tablå 1). Respondenterna tenderar att rättfärdiga sitt eget meningsskapande och handlandet genom att ställa detta mot vad de uppfattar vara problematiska kredit- och konsumtionspraktiker och förhållningssätt.

	Positiva	Negativa
Kreditformer	<i>Lån</i>	<i>Kredit</i>
Kreditpraktiker	<i>Investering/Rationell/Planerad</i>	<i>Konsumtionsbegär/ Okunskap/Spontanitet</i>
Krediter	<i>Studielån/Bostadslån</i>	<i>Vardaglig konsumtion/Lyxkonsumtion</i>
Aktörerna	<i>Banker/Staten</i>	<i>Kreditgivare</i>
Finansiellt subjekt	<i>Riskmedvetet/Entreprenörskap</i>	<i>Ha-begär</i>
Kulturellt tryck (Fostransagenter)	<i>Föräldrar/Myndigheter/Gamla banker</i>	<i>Reklam/Nyare kreditgivare</i>
Konsumtionspraktiker	<i>”Investering” – Konsumtion för mervärde/Rationellt motstånd mot konsumism/Långsiktigt</i>	<i>”Konsumism” – Lyxkonsumtion/Ha-begär/Spontanitet</i>

Resultatet från denna studie stämmer därmed överens med forskning från USA (Dwyer et al 2011, 2013) som visat att unga ser krediter som något möjliggörande och sätt för individen att ta kontrollen över sitt liv och sin framtid. Studien visar även på hur ungas vardagliga liv och ekonomiska praktiker anammat normer av entreprenörskap och finansiell rationalitet. Huruvida resultatet påverkats av liknande socioekonomisk bakgrund hos respondenterna har inte varit möjligt att svara på utifrån denna studie, dock kan det inte uteslutas att den överhängande positiva synen på lån relaterade till studier, samt studier som former för framtida investering färgats av att urvalet främst utgjorts av studerande vid högskola och universitet. Dock har kön inte visat sig påverka deltagarnas förhållningssätt vilket skiljer sig från vad den amerikanska forskningen gör gällande. Resultatet nyanserar därmed den enda mer omfattande studie som finns i en svensk kontext, vilken gav ett mycket mer ensidigt perspektiv vilket betonade bilden av unga vuxna som ekonomiskt lättsinniga och med fokus på lyxkonsumtion (Kronofogden 2008).

Lars Crusefalk är filosofie master i sociologi vid Göteborgs universitet.

Referenser

- Bauman, Zygmunt (2007) *Consuming Life*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, Pierre (2005) *The Social Structures of the Economy*. Oxford: Polity.
- Crusefalk, Lars (2015) "Investerare, missbrukare och utsatta" *Unga vuxnas förhållningssätt till krediter*. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Dwyer, Rachel. McCloud, Laura & Hodson, Randy (2011) "Youth debt, mastery, and self-esteem: Class-stratified effects of indebtedness on self-concept". *Social Science Research*, 40, 727-74.
- Dwyer, Rachel. McCloud, Laura & Hodson, Randy (2013) "Gender, debt, and dropping out of college". *Gender & Society*, Vol.27 No.1, February, 30-53.
- ECDN (2012) *The over-indebtedness of european households: Updated mapping of the situation, nature AND causes, effects and initiatives for alleviating its impact*. Berlin: Civic consulting.
- Gianneschi, Marcus (2012) *Vara och märkas - Unga konsumenters relationer till klädinindustrins varumärken*. Göteborg: Bokförlaget BAS.
- Hjort, Torbjörn (2004) *Nödvändighetens pris: Konsumtion och knapphet bland barnfamiljer*. Lund: Lunds universitet.
- Husz, Orsi (2015) "Golden everyday. Housewifely consumerism and the domestication of banks in 1960s Sweden." *Le Mouvement social*, 41-63.
- Kronofogden (2008) *Överskuldssättning och ekonomiska problem bland ungdomar*.

- En kartläggning av risker*. KFM Rapport 2008:3. Stockholm: Kronofogden.
Kronofogden (2014) *Obetalda snabbblån: Halvårsrapport 1:2014*. Sundbyberg: Kronofogdemyndigheten.
- Langley, Paul (2008) *The everyday life of global finance: saving and borrowing in Anglo-America*. Oxford: Oxford University Press.
- Lindahl, Helena (2006) *Konsumtionsbeteende och sociala identiteter – Om samspelet mellan konsument, subkultur, upplevelserum och konsumtionsföremål i friåknings- och downhillcykling*. Umeå: Handelshögskolan vid Umeå universitet.
- Martin, Randy (2002) *Financialization of daily life*, Philadelphia: Temple University Press.
- Montgomerie, Johnna (2007) ”Financialization and consumption: an alternative account of rising consumer debt levels in Anglo-America”, *CRESC Working Paper Series: 43*. Manchester.
- SOU-Rapport (2012) *Ut ur skuldfällan*, Statens offentliga utredningar, Stockholm.
- SOU-Rapport (2013) *Överskuldssättning i creditsambället? Betänkande av Utredningen om överskuldssättning*, Statens offentliga utredningar, Stockholm.
- Zwan, Natascha van der (2014) ”State of the art: Making sense of financialization” *Socio-economic Review* 12:99-129.

3. Kreditsamhällets baksida – överskuldssättning och skuldsanering

Bengt Larsson & Jane Pettersson

Detta kapitel behandlar en problematisk sida av den finansiella fördjupning som beskrevs i rapportens inledning, närmare bestämt att vissa personer skuldsätter sig till en grad där de inte förmår att betala tillbaka. Tyvärr tycks detta vara en situation som drabbar allt fler. Dessutom är det inte endast ekonomiska bekymmer som följer med detta, utan de drabbade lider även av identitetsmässiga, emotionella och hälsomässiga följder. Situationen är dock inte alltigenom hopplös eftersom det finns möjligheter till skuldsanering. Men, som vi också ska visa, följer med skuldsaneringen en hård finansiell disciplin och en långvarig kamp för att återerövra både en ”normal” finansiell identitet och en känsla av att vara fullvärdig medborgare.

Bakgrund

Vår tid präglas av ett stort och växande utbud av krediter för bostadsköp och konsumtion. Framväxten av detta kreditsamhälle, som griper djupt in i vardagslivets ekonomi, har sina positiva och potentiellt demokratiserande aspekter (Burton 2008; Manning 2000; Ritzer 2001). Breda samhällskikt ges tillgång till såväl små och snabba som stora och långa lån vilket möjliggör såväl bostadsköp som konsumtion. Krediter är även en drivande kraft för samhällsekonomin. De möjliggör konsumtion trots avsaknad av likvida medel på hushållsnivå och stimulerar därigenom konsumtionen, med positiva effekter på tillväxt och välfärd.

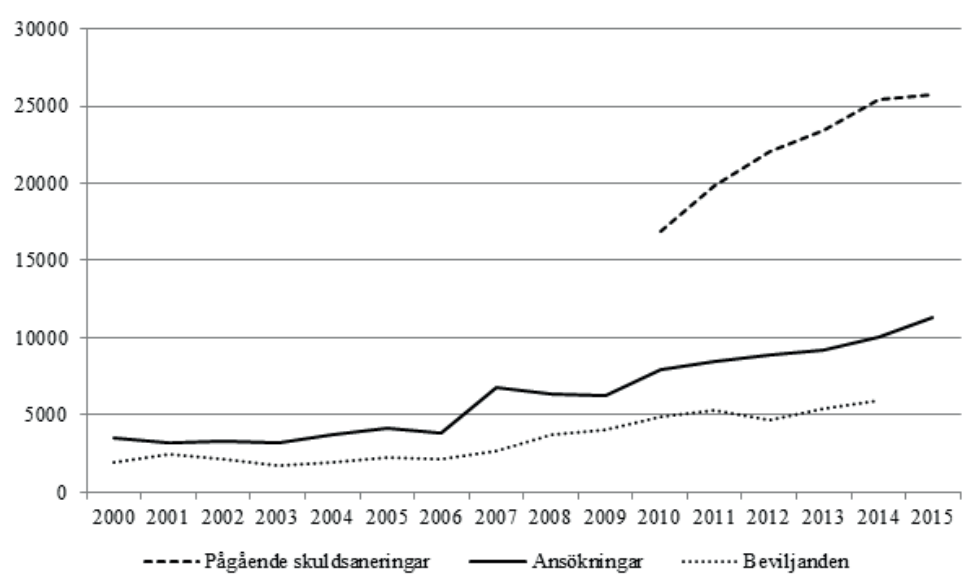
Men kreditsamhället har baksidor. En är att välbärgade hushåll har större tillgång till långa och billiga krediter, medan fattigare hushåll är hänvisade till korta krediter med högre räntenivåer (Andersson m. fl. 2014). Det är som uttrycket säger dyrt att vara fattig. En annan baksida som ska belysas närmare i detta kapitel är att antalet skuld- och överskuldssatta hushåll och individer har blivit många. Med ”skuldsatt” avses här de som tillfälligt har en fordran registrerad hos kronofogden medan ”överskuldssatt” åsyftar så stora skulder att man långsiktigt inte kan betala dem, och kan behöva hjälp i form av skuldsanering (jfr SOU 2013:72: 55f.; SOU 2013:78: 56f.;).

Sedan 90-talet har de svenska hushållens skulder dubblats både mätt som andel av BNP och i förhållande till hushållens inkomster, och ligger därmed relativt högt i en internationell jämförelse (Lindmark, 2011; Persson m. fl. 2013). Den största andelen av dessa skulder är dock relativt oproblematisk eftersom hushållen också har stora tillgångar, inte minst då 80 procent av krediterna är

relaterade till bostadsköp. Paradoxalt nog har detta medfört att svenska hushåll inte bara blir allt mer skuldsatta utan också rikare.

Jämfört med andra Europeiska länder anger ganska få svenskar att de har långsiktiga problem att få ekonomin i stort att gå ihop, endast strax över 3 procent (SOU 2013:78: 92). Men hela 5-18 procent har uppskattat att de har antingen tillfälliga eller mer långsiktiga betalningsproblem (SOU 2013:72: 56). Antalet personer med skulder registrerade hos Kronofogden har sedan år 2000 legat mellan fyra och femhundra tusen personer, och motsvarande antal har betalningsanmärkning från privata kreditupplysningsföretag. Värdet av dessa registrerade skulder till privata fordringsägare har dock fyrdubblats sedan mitten av 1990-talet vilket antyder att allt fler ligger i riskzonen för överskuldsetting (SOU 2013: 78: 90ff.). Ytterligare ett faktum som tyder på det är att antalet personer som söker skuldsanering har fördubblats sedan 2000-talets början (Se figur 2). Denna ökning beror inte endast på att fler blir överskuldsetting, utan är också en effekt av arbetet med att underlätta för skuldsatta att söka och få skuldsanering (SOU 2013:72: s 62-65; 98ff.; Larsson & Jacobsson 2013). Det tar fem år av skuldsanering innan skulderna skrivs av och antalet personer som under 2014 hade pågående skuldsanering var ca 25 000. Därutöver uppskattas det finnas 25 000-50 000 överskuldsetting personer som skulle vara berättigade skuldsanering, men som inte har sökt (SOU 2013:72: 59, 288f.). Med fortsatt underlättande av ansökningsförfarandet prognosticeras en ökning av antalet ansökningar med så mycket som femtusent under den närmaste fem-årsperioden.

Figur 2. Antal ansökningar, beviljanden och avslag avseende skuldsanering

Källa: Kronofogden

Sammantaget är överskuldssättning ett växande problem och som sådant får det inte bara ekonomiska konsekvenser för de direkt inblandade. Även om det är de överskuldssatta som drabbas av de största konsekvenserna av skuldssättningen, så finns även en samhällsekonomisk kostnad – vilken omfattar inte bara skulder utan också sjukvårdskostnader och produktionsbortfall. Redan 2008 beräknades denna uppgå till 30-50 miljarder kronor årligen (Kronofogden 2008). Med den ökning av problematiken som vi har sett sen dess, och när man även räknar in kostnader för a-kassa, långtidssjukskrivningar och sjukpensionering är den uppskattade årliga kostnaden i dag långt mycket högre, upp till så mycket som 200 miljarder per år för samhället, enligt den senaste uppskattningen (Ahlström 2015).

Vem blir överskuldssatt och varför?

Majoriteten av Sveriges befolkning klarar sig på ett eller annat sätt med de medel de har utan att hamna i överskuldssättning. Visserligen är personer med låg utbildning, låg inkomst och ointresse kring den egna ekonomin överrepresenterade bland dem som drabbas, men även tidigare välbeställda personer med hög utbildning har blivit överskuldssatta. Dessutom är företagare som bedriver enskild firma överrepresenterade bland dem som söker skuldsanering. Detta för att de är personligt betalningsansvarig för företagets obetalda krediter och fakturor (Kronofogden 2008; Gummy 2007, Tufte 2004). De skulder som överskuldssatta dragit på sig är alltså av olika slag. Det kan handla såväl om skulder från egen företagsverksamhet, bostadslån och konsumtionskrediter, som skulder i form av obetalda underhållsstöd eller återkrav av utbetalda bostadsbidrag (Konsumentverket 2003; Sandvall 2008).

Det är alltså inte fattigdom i sig som orsakar överskuldssättning, utan snarare en obalans mellan inkomster och utgifter. Denna obalans uppstår oftare i vår tid än tidigare för att den höga belåningsgraden har minskat de ekonomiska marginalerna och gjort många hushåll sårbara för förändringar i inkomster och räntenivåer (Tufte 2004). När dessutom resurssvaga hushåll erbjuds nya korta och kostsamma krediter av detaljhandel och kreditgivande företag ökar risken att de försätter sig i eller fördjupar en ekonomiskt problematisk situation. Konsumentkrediter av detta slag bidrar i stor utsträckning till att personer och hushåll med låg inkomst hamnar i återbetalningsproblem och överskuldssättning (Persson m. fl. 2013).

Om det är en obalans mellan inkomster och utgifter som är den bakomliggande orsaken till överskuldssättning, så är den utlösande faktorn oftast dramatiska förändringar i omvärlden eller hushållets inkomster. Det kan handla om snabba ränteförändringar, arbetslöshet, konkurs i eget företag, skilsmässa och sjukdom, eller dödsfall i familjen (Tufte 2004). I en intervjustudie med överskuldssatta i Norge framkommer att personer på väg in i överskuldssättning ofta går igenom

tre förvärrande stadier innan insikten om överskuldsättning drabbar dem fullt ut, och dessa har i hög grad att göra med de relations- och identitetsförändringar som det innebär att acceptera att man tillhör kategorin överskuldssatt (Poppe 2008 111ff.):

I det första stadiet uppfattas skulderna inte som allvarliga och de åtgärder som vidtas syftar till att bevara sitt vanliga levnadssätt. Vissa försöker hantera situationen genom att ta ytterligare lån i hopp om att problemen skall försvinna. Sociala relationer, förpliktelser och åtaganden gentemot nära och kära väger tyngre än förpliktelser mot borgenärer, vilket kan leda till att skulderna växer. I ett andra stadie tar skulderna över en stor del av vardagstillvaron och den skuldsatte blir desperat då situationen inte går att reda ut. Det förekommer då att man ”gömmer huvudet i sanden” och fortsätter skuldsätta sig mot bakgrund av att det ”ändå är kört”. Poppe återger till exempel berättelser om hur alla brev från inkasso kastas direkt. Det finns också de som i stället drastiskt försöker skära ut gifterna och hitta nya inkomstkällor, antingen via jobb eller genom att ta nya lån. I det tredje stadiet står till sist den skuldsatte resignerad inför en övermäktig skuld. Det tycks inte finnas någon anledning att följa eventuella överenskommelser man tidigare gjort med kreditgivarna, eftersom situationen är hopplös och livet ändå går vidare. Det moraliska ansvaret gentemot sig själv och familjen blir i stället allt viktigare. Striden handlar nu inte längre om att försöka hitta sätt att minska skulden eller tillgodose fordringsägarnas krav, utan att rädda nog med medel att klara sig, emellanåt bakom ryggen på kreditgivarnas krav.

Sociala och identitetsmässiga konsekvenser av överskuldsättning

Överskuldssättning ställer den drabbade inför en situation som upplevs som oerhört tung med anledning av den skam och det utanförskap som följer. Det är inte bara den ekonomiska situationen som förändras dramatiskt, utan också den drabbades självbild, sociala identitet och status (Jacobsson 2003; Pettersson 2012; Sandvall 2011: 101ff.). Om personer på väg in i överskuldssättning först försöker bevara sin identitet och status och sina relationer och konsumtionsmönster, samtidigt som de drar ned på den konsumtion som inte syns utåt eller påverkar umgänget med andra, så försvåras detta alltmer ju djupare de hamnar i skuldssättning. Många upplever känslor av hopplöshet och drabbas av depressioner, och familjer splittras. Försöken att reducera kostnaderna innebär oftast dramatiska förändringar som påverkar familjers levnadsstandard. Många kämpar ändå vidare ett tag med att bevara sin sociala identitet. Försöken att behålla en bostad och standard som nu blivit för dyr eller rädda ett företag på konkursens rand leder till att många samlar på sig ytterligare skulder (Poppe 2008: 111ff.; jfr Hjort 2004).

När den drabbade till sist accepterar insikten om att slaget är förlorat, måste dock tidigare social identitet och livsstil överges och en svår omorientering mot

en ny identitet påbörjas. Inte sällan medför detta drastiska förändringar som flytt och skilsmässa. Denna övergång beskrivs ofta som ”dimmig”, innefattade både resignation och att ”bita ihop”. Den överskuldssatte drar sig ofta undan från tidigare socialt liv och koncentrerar sig fullt på att ta hand om sig själva och sina barn (Poppe 2008:129 ff.). Denna identitetsförändrande process beror som antytts på att det för överskuldssatta är svårt att överge en tillvaro man upplevt som normal (Jacobsson 2003: 11). Skuldsituationen blir ett socialt ”stigma”, en stämpel som är svår att tvätta bort. Den som är överskuldssatt eller under skuldsanering betraktas ofta som en viljesvag karaktär, med bristande omdöme, i avsaknad av hederlighet, eller en missbrukare. Trots att undersökningar visar att de flesta överskuldssatta kämpar med att reda ut sin situation och göra rätt för sig, finns starka normativa föreställningar att de är slappa, opålitliga och av lägre moralisk hållning än andra (Jacobsson 2003; Tuft 2005). I Intervjuer berättar överskuldssatta om hur sådana ”schablonbilder” av orsakerna bakom skuldsättningen får dem att känna sig som ”pestsmittade” och att de därför ofta försöker hemlighålla sin situation för andra:

Det är så förenat med skam ännu, så är det ju. [...] Det är ju ingen trevlig bild, självbild, tycker jag. Ja, den är nog förändrad ja. Just att omvärldens inställning [...] jag menar rent allmänt, om man läser, så är det ju inga vänliga ord precis som uttalas om skuldssatta. (citerat i Pettersson 2012: 35)

När skulden breddas från att vara en rent ekonomisk fråga till att bli en generell känsla av skuld och ett stigma i omgivningens ögon, väljer många att isolera sig. Vissa berättar inte ens för de närmaste. Överskuldssattas erfarenheter säger att ”man förlorar väldigt mycket vänner” och ”det går inte att delta i något socialt liv” (Jacobsson 2003:13). Det blir svårt att delta eftersom man inte kan leva upp till de konventionella ömsesidighetsnormer som gäller till exempel presenter och gåvor, eller att kunna bjuda tillbaka. Och det kan vara ”oerhört slitande att alltid hålla fasaden” (ibid; 16). Andra har byggt upp ”ett eget försvar... jag får lura mig själv lite ibland...” (ibid: 19). Åter andra finner det svårt att vara sig själva och upprätthålla självförtroendet i denna situation: ”jag kan inte leva i enlighet med min egentliga personlighet” (ibid: 10). Detta kan leda både till skam inför föräldrar, släktingar och vänner, och ett utanförskap följt av en ”stor sorg” och ”en livssmärta” (ibid 11f.; jfr Pettersson 2012; Sandvall 2011: 99ff.). Därutöver har också visats att överskuldssättning leder till ohälsa, sjukdom och i vissa fall en för tidig död (Alhström 2015).

Människor som lever med överskuldssättning upplever sig som jagade, hotade och bestraffade, och de upplever skam. Skammen beror på misslyckandet med att leva upp till andras förväntningar och att man känner sig ansvariga för både eget och andras lidande (Poppe 2008:178; Jacobsson 2003; Sandvall 2008: 87). Att inte betala för de varor eller tjänster de köpt innebär, enligt Poppe (2008), att de bryter mot en grundläggande konvention i samhället, vilken Poppe

kallar ”återbetalningsnormen” (2008:11). Sandvall menar att kreditvärdigheten därigenom påverkar både de ekonomiska aspekterna och den skuldsattes självkänsla. Kreditvärdigheten smittar av sig på den personliga värdigheten och påverkar också synen på och känslan av att inte vara fullvärdig medborgare. Flera av de intervjupersoner hon hört säger att de återfått känslan av fullvärdigt medborgarskap när de efter skuldsanering blivit skuldfria och återfått sin kreditvärdighet (Sandvall 2011:110).

Demokratiserande, kontrollerande och självdisciplinerande skuldsanering?

Vi har ovan antytt att problemet med överskuldssättning anknyter till den institutionella omvandling och finansiella fördjupning som diskuterades i inledningskapitlet. Det finns med andra ord både ett institutionellt ramverk som möjliggör både överskuldssättning och skuldsanering och dramatiska identitets- och livsstilmässiga konsekvenser av att hamna i överskuldssättning. Därigenom belyser överskuldssättningsproblematiken en speciell aspekt av vardagslivets finansialisering, nämligen de konsekvenser av finansialisering som uppstår på kreditsamhällets baksida. I det föregående avsnittet diskuterade vi speciellt de identitetsmässiga sidorna av att hamna på denna skuggsida av vardagslivets finansialisering. Vi ska nu avsluta genom att anknyta till andra viktiga aspekter av den finansiella fördjupningen, nämligen i vilken mån den är demokratiserande, kontrollerande samt disciplinerande.

Den institutionella omvandling det innebar att skuldsanering infördes med lagstiftning i Sverige 1994, gjordes mot bakgrund av problemet med ökad individuell överskuldssättning i bakvattnet av det tidiga 1990-talets bank- och finanskris. Att detta är ett slags ”demokratisering” av möjligheten att bli av med alltför stora skulder tydliggörs av de åtgärder som sedan dess gjorts för att öka möjligheten till skuldsanering, samt av ambitionen från såväl politiskt håll som från Kronofogdemyndigheten att bevilja fler överskuldssatta skuldsanering. Samtidigt bör man uppmärksamma att den ökade möjligheten att få skuldsanering sker mot bakgrund av att allt fler har getts möjlighet att överutnyttja krediter. I såväl Sverige som internationellt har införandet av skuldsaneringsverksamhet diskuterats just som ett sätt att hantera de växande skuldproblem som följt som en konsekvens avregleringar av finansiella marknader och en expanderande kreditgivning. Överskuldssatta menar också själva i intervjuer att en bidragande orsak bakom skuldssättningen är just det faktum att det är så lätt att få lån och krediter, och att bankerna upplevs ”locka” med att ”man absolut skall unna sig i tillvaron”:

Jag tycker att det är för enkelt att ta lån. Det borde inte vara så lätt. Och också den här skulden...att vi har ett åtagande båda två, både jag och

banken. Det tycker jag verkligen [---] Det borde inte vara så enkelt att låna ut pengar till privatpersoner till konsumtion. Till bostäder, det är ok men inte så som jag gjorde. (citerad i Pettersson 2012: 27)

Skuldsaneringens främsta syfte är ”att den skall verka rehabiliterande; svårt skuldsatta personer skall få en möjlighet att lösa sina ekonomiska problem och därigenom en ny chans till ett drägligare och mera samhällsnyttigt liv.” (SOU 2004:81: 143). Det är alltså inte enbart av omsorg om individerna som skuldsanering erbjuds, eftersom ett mål också är att de i högre grad ska bidra till samhällsnyttan. Om man därtill lägger det rehabiliterande syftet bakom skuldsaneringen, så framgår att skuldsanering inte bara är en stödfunktion, utan också en normaliserande och disciplinerande kontroll. Skuldsaneringen är ett instrument för att återföra de ekonomiskt avvikande till ett normalt och samhällsnyttigt liv (jfr Larsson & Backman 2011). Till detta kan läggas att redan kategoriseringen av individer som ”överskuldsatta” är ett slags kontroll från statens sida, eftersom man försöker kartlägga och intervensera i gruppen. Ytterligare exempel på denna typ av kontroll kan man se i försök från myndigheters håll och inom forskningen att ringa in grupper som särskilt utsatta för risken att bli överskuldsatta. Dessa grupper menar man riskerar att hamna i överskuldsättning på grund av sin finansiella oförmåga och benägenhet att fatta ekonomiskt irrationella beslut (SOU 2013: 78; Almenberg & Widmark 2011; Lusardi & Tufano 2009).

De som kategoriseras som skuld- och överskuldsatta möter inte endast en statligt utan också privat organiserad formell kontrollapparat. På den privata sidan finns inkassobolag, som genom krav och påtryckningar försöker få individer och företag att betala sina skulder, samt kreditupplysningsföretag med tillstånd att inhämta uppgifter om individers och företags ekonomiska och personliga förhållanden, ge betalningsanmärkningar samt lämna ut kreditupplysningar. Den statliga sidan av kontrollen står huvudsakligen Kronofogden för. Kronofogden har ansvar för att fastställa en fordringsägares (borgenärens) ekonomiska anspråk mot låntagaren (gäldenären) genom en så kallad summarisk process. Kronofogden hjälper också fordringsägare att få skulden betald genom indrivning (s.k. verkställighet). Endast som sista möjlighet hjälper Kronofogden därutöver också överskuldsatta genom att erbjuda dem skuldsanering.

De kontroller av gäldenärer som görs i skuldsaneringen har som yttersta syfte att utgöra produktiva interventioner i utsatta människors liv. Myndigheten kan endast fatta ett beslut om bifall eller avslag om de överskuldsatta lämnar utförliga uppgifter, vilka kompletteras genom direktkontakt samt uppgifter inhämtade ur register. Även om många överskuldsatta beskriver skuldsaneringen som ”ett ljus i tunneln” och Kronofogdens handläggare som hjälpsamma, så finns också de som uttrycker ilska och förbittring över att myndigheterna i ansökningsprocessen inte håller privata fordringsägare ansvariga i tillräcklig utsträckning:

Jag upplever det som att banken behandlas som en myndighet av Kronofogden och av Ekobrottsmyndigheten. Att dom har lika stort inflytande. Jag tycker att bankerna, dom som kräver en på pengar, om det är en bank eller ett finansieringsbolag eller vad det än är för något, dom skall titta på deras ANSVAR i delen. (citerad i Pettersson, 2012: 28)

Till Kronofogdens kontroll kan också läggas den disciplinering som utgörs av själva den rehabiliterande dialog som handläggare genomför med sökande i samband med ett beslut om skuldsanering. Syftet med denna är att säkerställa att den sökande inser vad skuldsanering innebär: fem års eget ansvar för att betala av till fordringsägare i den takt som fastslagits i beslutet. När väl ett beslut om skuldsanering tagits släpper nämligen Kronofogden den skuldsatte ur sitt kontrollnät – så länge avbetalningsplanen sköts, ingen ny skuld rapporteras, och gäldenärens ekonomiska situation inte ändrats i sådan grad att avbetalningstakten behöver omprövas. Men det innebär inte att samhällets kontroll avtar. Sandvall visar i en studie att för många gäldenärer ”innebär skuldsaneringsperioden en form av karantän, en period när fordringsägarna är kontrollinstans” (Sandvall 2011: 113).

Också om man fått skuldsanering präglas livet under de kommande fem åren av en identitet som överskuldsatt. Sandvall visar i sin studie att den skuldsatte som är lycklig nog att få skuldsanering ändå befinner sig kvar i stadie tre i Poppes modell under en stor del av de fem åren som skuldsanering pågår (Sandvall 2008: 113-121). Den som beviljas skuldsanering underställs hård disciplin. Samtidigt som det finns mer hopp än före de beviljats skuldsanering, finns också rädsla för att livet ska bjuda på nya händelser som gör att skuldsaneringen inte kan fullföljas. Många upplever det som riskfyllt att byta jobb eller bostad, eller att bli sjuk. De vet helt enkelt inte hur detta kommer att bedömas av fordringsägarna i en efterföljande omprövning av betalningsförmågan. Det är inte heller säkert att steg tre får ett klart avslut i och med att skuldsanering är klar (Sandvall 2011: 123ff.). Oron för nya oväntade händelser och ny skuldsättning hänger sig ofta kvar. En del beskriver att de är försiktiga att skapa nya sociala relationer, medan andra finner en ökad självkänsla efterhand, inte minst genom att försöka göra gott för samhället:

Jag gör det på olika sätt nu mer. Jag jobbar [skratt] frivilligt på [organisation], med arbete för att skicka pengar till barn i hela världen, och lite grann så där volontärarbete lite varstans. Det har blivit mitt sätt att betala tillbaka. Det känns bra! Det gör det faktiskt. Lite så där: tack för lånet! Det känns bra att kunna göra något. (citerad i Pettersson 2012: 43).

Även om vissa på detta sätt lyckas skapa en ny identitet och vissa rent av kan återskapa en tidigare identitet, finns det även de som inte riktigt hittar hem. De fortsätter under lång tid att leva med rädslor för att göra nya ekonomiska misstag och felsteg (Sandvall 2011: 123ff).

Som avslutning av detta kapitel kan sägas att vi har försökt visa hur överskuldssättning och skuldsanering kan förstås som ett exempel på finansiell fördjupning. Vi har sett hur både myndigheter och marknadens logik sätter ramar för vad som anses vara ett normalt ekonomiskt beteende, och därigenom villkorar vilka ekonomiska identiteter som görs möjliga. Som forskningen visar får avvikelser från återbetalningsnormen omfattande emotionella och identitetsmässiga konsekvenser för både enskilda individer och deras familjer. Möjligheten till skuldsanering kan därmed ses som något mer än en möjlighet för överskuldssatta att ta sig ur ekonomiska bekymmer. De ekonomiska granskningarna, den ekonomiskt rehabiliterande ambitionen, och den med skuldsanering medföljande bevakningen av återbetalning kan samtidigt ses som ett sätt att kontrollera och disciplinera den överskuldssatte till finansiell ”normalitet”.

Bengt Larsson är professor i sociologi vid Göteborgs universitet.

Jane Pettersson är doktorand i sociologi vid Göteborgs universitet.

Referenser

- Ahlström, Richard (2015) ”Hur stora är samhällskostnaderna för svenska hushålls överskuldssättning med avseende på sjukvårdskostnader, produktionsbortfall, samt ersättningsnivåer i socialförsäkringssystemen och A-kassan?”, i Riksrevisionen *Överskuldssättning – hur fungerar samhällets stöd och insatser?* Bilaga 1. Överskuldssättningens kostnader. (RiR 2015:14). Stockholm: Riksrevisionen.
- Almenberg, Johan & Widmark, Olof (2011) ”Räknefärdighet och finansiell förmåga”, *Ekonomisk debatt*, 39(5), 17-32.
- Andersson, Erik, Broberg, Oskar, Gianneschi, Marcus, Larsson, Bengt & Pettersson, Jane (2014) ”Konsumtionens finansialisering”, i Roos, John Magnus (red.) *Konsumtionsrapporten 2014: Centrum för konsumtionsvetenskap (CFK): Göteborgs universitet*.
- Burton, Dawn (2008) *Credit and Consumer Society*. London: Routledge.
- Gumy, Julia (2007) ”Explaining Overindebtedness in the European Union”, Paper presented for the BHPS 2007 Conference, Colchester.
- Hjort, Torbjörn (2004) *Nödvändighetens pris. Konsumtion och knapphet bland barnfamiljer*. Lund: Lunds universitet.
- Jacobsson, Bengt (2003) ”Evighetsgäldenärer” i *Överskuldssättning – omfattning, orsaker och förslag till åtgärder*. PM. Stockholm: Konsumentverket.
- Konsumentverket (2003) PM 2003:04 *Överskuldssättning – omfattning, orsaker och förslag till åtgärder*. Stockholm: Konsumentverket.

- Kronofogden (2008) *Överskuldssättning och ekonomiska problem bland ungdomar. En kartläggning av risker*. KFM Rapport 2008:3. Stockholm: Kronofogden.
- Larsson, Bengt och Backman, Christel (2011) "Vad är social kontroll? Samhällsteoretiska perspektiv", i Larsson, Bengt & Engdahl, Oskar (red). *Social kontroll. Övervakning, disciplinering och kontroll*. Malmö: Liber.
- Larsson, Bengt & Jacobsson, Bengt (2013) "Discretion in the 'Backyard of Law': Case Handling of Debt Relief in Sweden", *Professions & Professionalism*, 3 (1).
- Manning, Robert, D. (2000) *Credit Card Nation. The Consequences of America's Addiction to Credit*. New York. Basic Books.
- Lusardi, Annamaria & Tufano, Peter (2009) Debt literacy, financial experiences, and overindebtedness, *NBER Working Paper No. 14808*. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Lindmark, Magnus (2011) *En global lyxfälla – långsiktiga perspektiv på hushållens skuldssättning*. Stockholm: Global Utmaning.
- Persson, Annina H., Henrikson, Ann-Sofie & Lundström, Karin (2013) "Household Credit, Indebtedness, and Insolvency", *European Review of Private Law*, 3, 795-814.
- Pettersson, Jane (2012) Förklara skulden – *Sanera skammen. En analys av överskuldssattas berättelser*. Masteruppsats. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. Tillgänglig: https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/31934/1/gupea_2077_31934_1.pdf
- Poppe, Christian (2008) *In to the Debt Quagmire. How Defaulters Cope With Severe Debt Problems*. Oslo: University of Oslo.
- Roos, John Magnus (red.) (2014) *Konsumtionsrapporten 2014*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Ritzer, George (2001) *Explorations in the Sociology of Consumption. Fast Food, Credit Cards and Casinos*. London: Sage.
- Sandvall, Lisbeth (2011) "Från skuldssatt till skuldfri. Processer, strategier och påverkande faktorer", i *Överskuldssättningens ansikten. En studie om vägarna in och ut ur ekonomiska svårigheter*. Växjö: Linnaeus University Press.
- SOU 2004:81 *Ett steg mot ett enklare och snabbare skuldsaneringsförfarande*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2013:72. *Ut ur skuldfällan*. Stockholm: Fritzes Offentliga publikationer.
- SOU 2013:78. *Överskuldssättning i kreditsambället?* Stockholm: Fritzes Offentliga publikationer.
- Tufte, Per Arne (2004) "Managing straitened circumstances" i Hushållens överskuldssättning i Norden. *Rapport från ett samnordiskt forskningsseminarium om orsakerna till och konsekvenserna av nordiska konsumenters överskuldssättning*. Tema Nord 2004:513. Copenhagen: Nordic Council of Ministers.
- Tufte, Per Arne (2005). *Gjeldsordning som forjent? En studie av oppfattninger om rettferdige levekår under gjeldsordning*. Oslo: Oslo universitet.

4. Att sälja kredit som pengar. Kreditkortets domesticering i 1960-talets Sverige

Orsi Husz

Svenskarna hör till världens flitigaste användare av plastkort för betalning. Renodlade kreditkort används mer sällan än betalkort (där skulden regleras i slutet av månaden) eller bankkort (där summan debiteras direkt). Gränsdragningarna mellan olika korttyper är dock inte glasklara varken i det allmänna medvetandet eller ens i kortens konstruktion (jfr Rona-Tas & Guseva 2014:66).² I dag är korten på tillbakagång i och med utvecklingen av nya digitala betalsätt, men de har varit ständigt närvarande i vår vardag under de senaste årtiondena.

Introduktionen av kreditkort kan betraktas som ett tidigt kapitel i det historiska narrativet om vardagens finansialisering. Genom korten (vid sidan om andra finansiella produkter) medverkar banker och finansinstitut ”vid dispositionen av varenda krona tillhörande kunden”, såsom Handelsbankens marknadsförare uttryckte det redan 1968. Enligt samma röst skapade detta ”en mycket intim förbindelse mellan bank och kund”, vilket möjliggjorde sedan ”förbättrad långivning” samt att ”[t]yngdpunkten skulle alltså komma att överflyttas till ”financial management” av skulder från att snarare ha varit ett undvikande av skulder.”³ Citatet pekar ut två sammanlänkade kontexter som kreditkortet kan förstås i: konsumtionskrediternas historia å ena sidan och den vardagliga närvaron av finansiella institutioner i våra liv å den andra. Min undersökning riktar sökarmot mot en period då svenskarnas finansiella vanor förändrades även på andra sätt genom att affärsbankerna rekryterade kunder bland de enskilda hushållen. Löneutbetalningen under denna tid togs över av bankerna, nästan alla löntagare blev bankkunder och de flesta utrustades med checkböcker (Olsson 1986:177-188; Husz 2015).

Den intima förbindelsen uppstod inte automatiskt. Föreliggande text skildrar lanseringen av kreditkortet i Sverige genom en studie av det bankägda företaget Köpkort AB (grundat 1962) och dess omedelbara föregångare.⁴ Sverige var först i Europa med att introducera kreditkortssystem efter amerikansk modell, vilket skedde redan under åren 1959-1962. I övriga västeuropeiska länder gjorde korten sitt inträde mot slutet av 1960-talet. Trots påtagliga influenser från USA, där korten etablerades redan under 1950-talet (Mandell 1990; Marron 2009) betonade den tidiga svenska kreditkortbranschens representanter att – utöver politiska,

2 Kortbetalningarnas betydelse i samhället. Svenska Bankföreningen, Stockholm 2013, s. 7, 10. Kreditkortet och Konsumenten. Delrapport III, Konsumentverket, Stockholm 1981, s. 2, 4.

3 ”Internt meddelande” 29/3 1968, vol. F4:1, Handelsbankens arkiv, Centrum för Näringslivshistoria.

4 Arkivet efter Köpkort AB (Centrum för näringslivshistoria) är helt oförtecknat. Specifika hänvisningar till vilka typer av källvolymerna som har använts anges bara där det är möjligt. Se annars referenslistan.

ekonomiska och sociala skillnader – den specifikt svenska kulturella kontexten (dvs. attityder, värderingar och vanor) krävde andra marknadsföringsstrategier och andra affärlösningar. Man sökte göra om produkten så att den bättre kunde förankras i rådande värderingar och kulturella praktiker – samtidigt som man också argumenterat och arbetat för nya värden och ett nytt sätt att tänka. Eftersom det inte fanns någon europeisk modell att falla tillbaka på under det tidiga 1960-talet är det svenska fallet särskilt intressant.

I stället för att tala om finansialisering av vardagen, riktar jag mitt analytiska fokus mot domesticeringen av en finansiell produkt. De två begreppen kan visserligen betraktas som två sidor av samma mynt, men domesticering nyanserar på ett förtjänstfullt sätt det numera alltför brett använda finansialisningsbegreppet (Christophers 2015). Om finansialisering syftar på finansiella institutionernas och de globala finansmarknadernas påverkan på människors vardag och att alltfler aspekter av livet under de senaste årtiondena inordnats i finansiella logiker och omtolkas i finansiella termer (bl.a. Martin 2000; Langley 2008) – till exempel vi blev investerare istället för pensionssparare – så handlar domesticering istället om hur finansiella produkter omformas och omtolkas samtidigt som de inbäddas i det vardagliga och hemvana. Det måste ses som en dubbelriktad process driven av marknadsföring eller policybeslut å ena sidan och av vardagsanvändningen å andra sidan. Denna text behandlar dock bara marknadsföringen. Därtill kan domesticering ställas mot amerikanisering och benämner då lokala och nationella adaptationer av amerikanska företeelser (till exempel Kroes 1996).

Skillnaden mellan USA och Europa i inställningen till konsumtionskrediter var stor under efterkrigstiden, vilket framgår bland annat av Gunnar Trumbulls (2014) jämförande studie mellan Frankrike och USA. De allmänt kreditfientliga värderingarna i Frankrike hängde enligt Trumbull samman med att franska banker länge ställde sig avvisande till kreditkortsystem och när ett franskt kreditkort introducerades motiverade man det som ett sätt att undvika invasionen av amerikanska kort (s. 68). Den svenska diskursen var vänligare gentemot det amerikanska inflytandet, men även svenska finansieringsföretag betonade skillnaderna och positionerade sig på ett särskiljande sätt gentemot den amerikanska kreditkortbranschen.

Dagens breda kortanvändning härleds vanligen till mitten av 1990-talet och förklaras av bankbranschen med hänvisning till internationalisering och övergången från branschöverenskommelser till full konkurrens (Kortbetalningarnas betydelse 2013:7f). Men om man blickar längre tillbaka än 1990-talets avreglerade kortmarknad och även längre än det kredit- och konsumtionsvänliga 1980-talet, ser man att plastkorten fick sitt stora uppsving under 1970-talet, då både kortföretagens omsättning och utestående skulder mångdubblades under några få år (Ds Fi 1984:10, 10). Denna ökning förklaras bara delvis av att datatekniken först då möjliggjorde online-transaktioner och av den rådande inflationsekonomin som gjorde lån ekonomiskt mer fördelaktiga. Attityderna förändrades också. Plastkorten började användas i dagligvaruhandel

under 1970-talet och även i tidigare konsumtionskreditfientliga Kooperativa Förbundets egna butiker. Men först när man går tillbaka till 1960-talets början förstår man hur ”produkten” kreditkort skapades i Sverige. Historien om kreditkortets lansering tydliggör hur de vardagskulturella aspekterna av finansialiseringen – det som i denna volyms inledning benämns finansiell fördjupning – har grundats redan tidigare och delvis föregått den mer omfattande institutionella omvandlingen.

Konsumtionskrediter

Statistiken över efterkrigstidens konsumtionskrediter är bristfällig. 1960 rapporterade dock kreditexperten Fredrik Lettström från en europeisk konferens för kreditföretag att Sverige tillsammans med England var ”störst i konsumtionskrediter” i Europa med ca 200 kr/capita jämfört med 1000 kr/capita i USA. Vid utgången av år 1963 hade Sverige gått om England och konsumtionskrediterna hade ökat till 252 kr/capita, medan konsumtionskrediterna USA uppvisade nästan 1500 kr/capita. Andra västeuropeiska länder låg långt efter Sverige och England, med exempelvis Västtyskland 175 kr/capita, Frankrike 140 kr/capita och Holland 90 kr/capita.⁵

Den stora kvantitativa skillnaden mellan USA och Europa är mindre förvånande än uppgiften om att Sverige under det tidiga 1960-talet var Europas mest konsumtionskreditvänliga land. Hittills har den historiska forskningen snarare uppmärksammat kooperativa förbundets kontantpolicy och kritik mot krediten, sparsamhetspropagandan och framväxten av en statligt konsumentskydd (Aléx 1994 och 2003).

Det mesta av 1950- och 1960-talens krediter utgjordes av avbetalningsköp. Största delen gällde bilar (60 procent av de totalt beviljade krediterna i Sverige 1961), därefter kom hushållsmaskiner och TV-apparater, medan mindre inköp och vardagsvaror betalades kontant (SOU 1966:42, 16-18). När kreditkortet introducerades användes de främst till köp av kläder och skor och andra varor av ”shoppingkaraktär”, så som kreditköpskommitténs betänkande (SOU 1975:63, 48) uttryckte det.

Köpkort AB och den ifrågasatta krediten

Köpkort AB grundades april 1962 och blev det första landsomfattande och senare det dominerande kreditkortföretaget i Sverige. Det var också det första i sitt slag i Europa. Bakom bolaget stod affärsbankerna (samtliga storbanker

⁵ Manuskript av Fredrik Lettström, Vol F12:56, HB, CfN. Sverige, England störst i konsumtionskrediter”, DN 15 okt 1961; ”Sverige toppar kreditlista vid avbetalningskonferens”, SvD 16/6 1964.

och provinsbanker). Professionella kontokortssystem har dock lanserats redan tre år tidigare av en rad olika mindre bolag med antingen detaljhandlare eller banker bakom. Efter en serie av fusioner omorganiserades de mindre bankägda företagen och uppgick i Köpkort AB. Den svenska marknaden var helt enkelt för liten för ett flertal konkurrerande aktörer (Bouveng 1963:30-32; Cason 1966).

Före fusionen pågick dock en mycket intensiv marknadsföringsverksamhet från dessa företags sida. Material från både Handelsbanken (City- och Söderkonto 1959) och Skandinaviska banken (Shoppingkonto 1960) visar att kreditkortet lanserades offensivt och även ”på räntabilitetens bekostnad” under några hektiska månader kring 1960. Bankerna ville inte missa möjligheten att ta marknadsandelar och satsade på att hävda sig i konkurrensen, även om ett samarbete diskuterades redan innan starten hos flera banker. Exempelvis bedrev man inom Handelsbanken ”kraftig” och ”kostsam” reklam och verksamheten beskrevs som ”mycket väsentlig”. Utöver reklamen, som riktade sig till de enskilda, gällde det att få med så många detaljhandlare som möjligt. Stockholms Enskilda bank annonserade i tidningen (DN 24/9 1960) och anställde ett större antal ”damer mellan 30-40” som skulle besöka huvudstadens butiker och rekrytera dem till kreditkortssystemet. Bankerna startade fristående bolag istället för att driva verksamheten i eget namn, dels på grund av gällande föreskrifter för säkerhetsteckning, dels för att undvika den ”badwill” som kreditkortverksamheten kunde föra med sig. Det verkar dock ha funnits en mycket stark tro i bankvärlden, baserad på erfarenheter från USA, att kredithandeln stod inför en nära förestående snabb utveckling. ”Moraliskt betonade invändningar” nämndes, men, ansåg kreditkortivarna, en omsvängning hade redan skett, även inom den förr så kreditkritiska kooperativa rörelsen, som själva har infört konsumtionslån i form av de så kallade låneköpen.⁶

Just den aggressiva marknadsföringen av kreditkortet kring 1960 utlöste dock en motreaktion och en känsloladdad debatt startades i media, där konsumentkooperationens representanter kritiserade konsumtionskrediter i allmänhet och korten i synnerhet. Krediternas främsta kritiker kooperatören Herman Stolpe, framträdde i press och TV samt publicerade en debattskrift mot konsumtionskrediterna, som han menade var socialt skadliga. Han varnade för att en ny generation, som inte har längre har något minne av konsumtionskrediternas skadeverkningar under sent 1800-tal, då arbetarna blev skuldsatta i arbetsgivarens butiker, alltför okritiskt accepterar kreditgivningen. Nymodigheten ”kontokortet” beskrev han som den ”nya barskrapan”, som hade oreflekterat importerats från USA. Kortkrediten blev, menade Stolpe, välståndets ”dödgrävare” bland annat för att den var dyr, lockade till onödiga

⁶ Utredning av kreditkortssystem, Januari 1960, Vol F :71 101 (494), Skandinaviska Bankens arkiv, CfN. Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för City-Shoppingkonto AB fredagen den 28 oktober 1960, F12:58, Handelsbankens arkiv, CfN. Se också ”Att köpa på kredit”, Index. Handelsbankens månadsöversikt 5/1960.

inköp och motverkade sparandet. Dessutom invände han mot den enligt honom vilseledande reklamen som användes för att lansera kreditformen (Stolpe 1961; Ekonomisk revy 5/1961 och 7/1961).

Efter påtryckningar från konsumentkooperationen tillsattes en statlig utredning 1961. Konsumtionskreditutredningens betänkande som offentliggjordes 1966, mottogs dock mycket positivt av kreditkortbranschen. Betänkandet var, menade Köpkort ABs VD Sven Å Cason, ett tydlig ställningstagande om att en transfer av krediterna från avbetalningskontrakt till billigare alternativ, som kreditkortet, var nödvändigt. Kommitténs rekommendation om att den effektiva räntan skulle anges vid avbetalning- och andra kreditköp var fördelaktigt för Köpkort AB, då räntan som kreditkorts kunderna betalade var lägre än avbetalningsräntan. Cason välkomnade även utredningens förslag på intensifierad konsumentupplysning i finansiella frågor, eftersom han trodde att en sådan ekonomisk fostran skulle främja användningen av kreditkort i jämförelse med andra typer av konsumtionskrediter (Cason 1966). Flera andra förslag handlade bara om att reglera avbetalningshandeln (ångervecka, reglering av kredittid osv.), och dessa skulle också ha en gynnsam effekt för kreditkortbranschen.

Trots att en lagstiftning inte blev av förrän efter näst konsumtionskreditutredning (Kreditköpskommittén 1971-1975; SOU 1975:63), kan det mycket riktigt konstateras att kortköpens andel av krediterna kontinuerligt hade ökat under 1960- och 1970-talen och att kreditkortet expanderade kontinuerligt även i absoluta siffror, med en riktigt stor ökning under 1970-talet, då utestående kreditkortkrediter tjugofaldigades (Kreditkortet och Konsumenten 1981:1,3). Detta ledde till ännu en kritisk debatt och förnyat politiskt intresse (Ds Fi 1984:10). Avbetalningshandelns stora övervikt jämfört med kreditkortet uppges ha försvunnit under andra hälften av 1970-talet. Antalet kreditkort i Sverige beräknades i mitten av 1960-talet till c:a en halv miljon inklusive bensin- och restaurangbolagens kort, varav 110 000 hörde till Köpkort (över 80 000 konton) som kunde användas på drygt 6000 köpställen. År 1968 ökade antalet konton till 125 000 och antalet anslutna detaljhandelsföretag till 8000 (Cason 1967 och 1969). År 1976 var antalet konton hos Köpkort uppe i 232 000, med 10 000 anslutna företag. Andra stora aktörer på kreditkortmarknaden var Nordiska Kompaniets NK-konto (98 000 konton år 1976) och Conto Företagen (127 000 konton samma år). Den senare etablerade sig först 1971, medan NK-kontots rötter går tillbaka till 1920-talet. Det halvt svenskägda Eurocard (1965) var i likhet med American Express länge ett kort mer för företags- än privat användare (SOU 1977:97, 34, 80).

Att sälja kreditkort

Både den statliga utredningens betänkande och senare 1970-talets lagstiftning utnyttjades av kreditkortsföretaget Köpkort för legitimerade kreditkortkrediter

som ett bättre alternativ jämfört med andra konsumtionskrediter. Kortkrediterna beskrevs som billigare och mer praktiska eftersom de inte var bundna till en specifik vara. Dessutom påpekades i marknadsföringen att särskilt i då rådande inflationstider, och med hjälp av rätten att göra avdrag även på kreditkortskulder, kunde man göra en vinst genom att välja ”rullande kredit” på kort om man hade inestående medel på räntebärande konton. Utredningarnas och den senare lagstiftningens krav på ekonomisk upplysning refererades också när kreditkortanvändningen rättfärdigades exempelvis i pressen eller i reklamaterialet som ett ”budgetinstrument” varigenom familjens utgifter kunde utjämnas genom året eller ett sätt att ”rationalisera betalnings- och den egna bokföringsrutinen.” Det månatliga kontoutdraget gav nämligen en överblick över månadens alla inköp som kunde betalas på samma gång. Ekonomisk fostran eller med ett mer aktuellt begrepp ökad ”finansiell läskunnighet” (financial literacy) kunde således användas för att marknadsföra konsumtionskrediter – inte bara för att skydda konsumenten mot marknadsföringen av sådana krediter.

Köpkort AB:s representanter deltog flitigt i internationella samarbeten, exempelvis på möten organiserade av finansieringsbolagens Europeiska samarbetsorganisation, Eurofinas (grundat 1959). Här ville det svenska företaget, i kraft av sin ”anciennitet”, gärna framstå som en auktoritet i frågan om etableringen av kreditkort på europeisk mark. Ordförande i Eurofinas under perioden 1963-1966 var för övrigt svensken Fredrik Lettström, en av konsumtionskreditens frontfigurer i Sverige (Lettström 1976:52f; Cason 1969).

Köpkorts unga VD, den USA-utbildade Sven Å Cason var en av huvudtalarna vid en internationell köpmannakonferens om konsumtionskrediter i Bryssel i mars 1967. Han varnade för tanken att den amerikanska modellen, med bland annat massutskick av kreditkort och parallell användning av många kreditkortssystem, rakt kunde tas över i Europa. Cason redogjorde i sitt långa tal för den specifika svenska erfarenheten av kreditkort.⁷ I talet renodlade han avgörande strategier för hur kreditkortet som produkt utformades och marknadsfördes i Sverige. Den svenska lärdomen, menade han, kunde bli vägledande för Europa.

Cason ägnade en stor del av sitt tal åt att poängtera skillnaderna mellan Amerika och Europa i allmänhet och USA och Sverige i synnerhet. I första rummet nämnde skilda värderingar och attityder. Han menade att uppgiften för europeiska kortföretag inte var att ta över den amerikanska modellen utan att båda anpassa sig till och långsamt försöka förändra de specifika kulturella betingelserna som rådde i Europa. Detta och flera andra föredrag samt tidningsartiklar och utbildningsmaterial från den tiden visar att bolagets representanter arbetade medvetet med att ”domesticera” den amerikanska modellen samt att de i högsta grad var medvetna om konsumtionskreditens kulturellt inbäddade karaktär.

Det viktigaste i denna kulturella domesticering var – främst med tanke

⁷ ”Swedish experience in the field of charge accounts and revolving credit.”, Manuskript, Vol. Reklam 1 (1967), Köpkorts arkiv, CfN.

på det tidigaste 1960-talets kritik, och den ”konservativa attityd” som Cason refererade till – att göra kreditkortet rumsrena så att en kontinuerlig användning av konsumtionskrediter kunde bli ett slags ”modus vivendi” för nästkommande generation. Skamstämpeln skulle bort. Det hoppades han uppnå genom den produktutveckling som genomfördes 1964-1965 och som kallades för ”den nya given” (se bl.a. Cason 1966b). Den nya given togs fram i samarbete med köpmännen, när också en Rådgivande nämnd med köpmannarepresentanter skapades. Den viktigaste nyheten för konsumenterna var att man införde en möjlighet till ränte- och avgiftsfri användning av kreditkortet för de som reglerade sina köpskulder senast efter utgången av nästkommande månad. Köpkort kunde således användas för det första som ett traditionellt månadskonto i enskild butik, eller som det senare kom att kallas ett ”betalkort” (jfr Trumbull 2014; Rona-Tas Guseva 2014). Som sådant var kortet helt avgiftsfritt. Men om man efter köpet beslutade sig att istället betala under en längre period i form av månadsamorteringar – som tidigare – blev krediten ”rullande” (revolving) och belastades med ränta. Cason kallade lösningen på engelska för ”nation wide optional account system” som han menade var unik i Europa, och som skapades från ”det amerikanska råmaterialet” specifikt för den svenska marknadens behov. Både den dubbla användningen och centraliseringen var viktiga.

Konstruktion hade, menar jag, två viktiga förtjänster som sedan utnyttjades i reklamen. För det första suddades gränsen mellan kredit som bekvämlighet och kredit som nödvändighet ut och därigenom höjdes kreditkortets prestige, för det andra blev gränsen mellan betalning och kredit otydlig. De två aspekterna hänger samman, men låt mig först titta på den första.

Det var således en viktig poäng att erbjuda både månadskontot och den rullande krediten i samma produkt. Möjligheter till gratis månadsvis reglering av skulden påminde om de första varuhuskonton som etablerades i Sverige och som inte hade samma skamstämpel som avbetalning eller konsumtionskrediter i övrigt. I Sverige hade exempelvis varuhuset Nordiska kompaniet infört ett kontosystem redan på 1910-talet med nummerförsedda metallbrickor och avancerat kreditkontroll samt register på kontohavare. Kreditsystemet i det nya varuhuset introducerades eftersom varuhuset inte kunde vägra kredit för de rikaste kunderna, som betraktade det som ett självklart privilegium (Husz 2004, 94f, 153f). NK-kortet förblev en betydande aktör på kreditkortmarknaden och bevarat sin prestigefulla image även under 1960-talet, något som de nya kreditkortföretagen ville efterlikna. Men Köpkort riktade sig samtidigt mot en bredare marknad, och ville åstadkomma en ”demokratisering” av kontokredit. Den nya möjligheten att kunna använda Köpkort på två sätt, dels som ”ett servicekort” i form av månadskonto och dels för längre krediter med månadsvisa delamorteringar, erbjöd en lösning på dilemmat. Att man inte i köpögonblicket eller ens strax efteråt behövde bestämma sig om man ville utnyttja den längre krediten eller inte förstärkte bara effekten. Gränsen mellan kredit som bekvämlighet och kredit som nödvändighet blev osynlig.

Med den nya lösningen suddades, för det andra, gränsen mellan vanlig betalning och kreditköp ut. Visserligen var månadskrediten också lån i strikt mening men det marknadsfördes starkt som ”bekvämt” betalning och ett ”modernt sätt” att betala. Att Köpkort var ett nationellt kort med många anslutna detaljister och brett användningsområde framhävdes: det gjorde kortet ännu mer till ”moderna pengar”. Man kan jämföra den svenska lösningen med det franska Carte Bleue, som introducerades 1967 som ett renodlat betalkort (Trumbull 2014:67). Köpkorts dubbla användningsmöjlighet kunde, till skillnad från det franska kortet, användas till att domesticera och rentvå konsumtionskrediten i praktiken och i reklamen.

Först 1965 började Köpkort med tidningsreklam i större skala som riktades till allmänheten. Särskilt uppmärksammas blev en julannons 1965. Produktutformningen illustreras tydligt när den unga frun på bilden säger: ”På kredit! Nej, vi köper kontant fast vi behöver inte betala meddetsamma!” [...] Och vet Mamma, vi är faktiskt riktigt stolta över att ha Köpkort...” (AB och Expressen 2/12-1965; DN 5/12-1965).

Lösningen hade många fördelar för företaget. I reklamen kunde man hävda att Köpkort – rätt använt – var gratis. Det var rentav lönsamt om användaren samtidigt hade pengar på räntebärande bankkonto, eftersom månadskrediten inte var avgifts- eller räntebelagd. Särskilt när det var frågan om varor som inte självklart tillhörde kategorin ”varaktiga konsumtionsvaror” betonade man Köpkorts karaktär av betalningsmedel. Vissa konsumtionsvaror, särskilt dagligvaror, ansågs nämligen inte vara lämpliga för att köpas på kredit. Redan sent 1960-tal planerade man också för en utveckling av kortet till ett ”universalkort” så att det skulle kunna användas i alltfler branscher även livsmedelsbranschen. Ett annat viktigt mål var att Köpkort skulle kunna användas för kontantuttag. Det beskrevs som en sak av stor ”principiell betydelse”, för att ytterligare kunna höja köpkortets status, eftersom det ännu inte var fullt accepterat som ”naturligt” betalningsmedel. Orden naturligt betalningsmedel användes återkommande och avslöjar just den medvetna ambitionen att göra skillnaden mellan kredit och vanlig betalning kulturellt osynlig.

Man fortsatte även i reklamen förstärka Köpkortets karaktär av betalningsmedel istället för dess karaktär av kreditinstrument. En broschyr kallad ”Betalningsmedel genom tiderna” placerade kortet som sist i raden av olika slags ”pengar”. Kortet kallades i reklamen för ”moderna pengar” eller ”Inte pengar, men nästan!”. Det marknadsfördes också som ett substitut för checken både gentemot affärerna och de enskilda. ”Det är kreditkorten i stället för pengar, och inte kreditkorten istället för andra kreditvarianter [...] som öppnar vidvinkelperspektiv mot framtiden”, står det i ett manuskript från 1969 som användes för ett föredrag i utbildningssyfte. Samtidigt utnyttjades också kreditens lockelse. Det är trots allt bara när kunderna började använda krediten som det blev riktigt lönsamt för företaget. Man menade då att kreditkortet som

betalningsmedel gjorts attraktivt ”genom att förses med kreditslinga”.⁸

Intressant nog visar den amerikanska litteraturen om kreditkort att även där har korten börjat framställas som ”pengar” istället för kreditmedel – men först från tidigt 1970-tal. Bankamericards (senare VISA) kampanj från 1971 där rubriken ”Think of it as money” nämns som ”den första” av en rad amerikanska och internationella kampanjer i samma anda (Stearn 2011:68; Chutkov 2001).

Från förtroendebevis till moderna pengar

I dag används kreditkort i vissa delar av världen och i vissa situationer som ett slags ID-kort, och kort med pinkod har en legitimerande funktion i elektroniska betalningar. Redan på 1960-talet skildrades kreditkortet i amerikanskt sammanhang som både som identifierare och som personliga värdemarkörer. Fler kreditkort betydde högre kreditvärde och högre prestige (Trumbull 2014:48).⁹ Den klassificerande, värde markerande och därigenom beteendestyrande aspekten av kreditvärderingen, främst i amerikansk kontext, har på senare år lyfts fram av samhällsvetare (Fourcade & Healy 2011; Poon 2007; Rona Tass & Hiss 2010). Den franske sociologen Gilles Laferté (2014:5-11) betonar konsumtionskrediternas roll när han talar om en ekonomi baserad på ”ekonomisk identifikation” (”economic identification economy”), där transaktionerna inte längre bygger på personliga mellanhavanden, utan är beroende av avancerade identifikationssystem. Individernas identitet definieras av finansiella institutioner. Detta påminner om hur Nikolas Rose (1999, 2000) utifrån Foucault och Deleuze beskriver en övergång från ett disciplinsamhälle till ett kontrollsamhälle.

Kreditvärderingen har dock inte fått samma roll i Sverige även om ambitionen fanns initialt. I de reklamfoldrarna som distribuerades både genom direktutskick och genom de anslutna butikerna framhöll man gärna Köpkortet som ett ”förtroendebevis”, ”ett tecken på god och välordnad ekonomi”. Ordet ”förtroendebevis” gjordes till huvudslogan i bolagets marknadsföring under den allra första perioden. Ett argument för de nya kreditkortet som framfördes redan kring 1960-61 var att de kunde användas som ”ekonomisk legitimation”. Den ekonomiska identifikationen utvecklades något år senare i Sverige. Det skedde dock inte genom kreditkortet och konsumtionskrediterna utan genom bankernas identitetskort som infördes redan på 1960-talet som en följd av de så kallade checklönerna, när löneutbetalningen togs över av bankerna och löntagarna utrustades med checkkonton (Husz kommande).

Lanseringen av kreditkort som värde markör i ekonomisk och social bemärkelse

⁸ ”Redovisning av Köpkorts marknadsföringsåtgärder”, Vol. 1969 1, Köpkorts arkiv, CfN.

⁹ Föredrag av S Å Cason vid Sveriges Köpmannaförbunds kongress 4-8 juni 1967, Vol. 1969, Köpkorts arkiv, CfN.

var därför mindre framgångsrikt i Sverige. Undersökningar i mitten av 1960-talet visade att innehav av kreditkort uppfattades negativt snarare än positivt. Först när kreditaspekten tonades ner blev kortet mer accepterat, men då hade möjligheten till kreditvärderingar beskrivits av kreditupplysningslagen (SFS 1973:1173). Bland annat nedlades företaget Kreditregister ABs kreditupplysningsverksamhet, som tidigare har förmedlat soliditetsupplysningar till finansieringsbolagen och hade ett stort centralt register (DsFi1984:10, 42).

Förtroendebevis som reklamslogan slopades mycket riktigt kring decennieskiftet 1970, och istället lyfte Köpkort AB fram orden ”moderna pengar” i sin marknadsföring, vilket bekräftar min tolkning av den ”produktutveckling” som kreditkortet genomgick under 1960-talet. Både vid kortbetalningar och vid checkbetalningar krävdes det dessutom att man legitimerade sig med bankernas nya identitetskort (eller det bankgodkända nya körkortet) som i början av 1970-talet distribuerades till alla med lönekonto i banken (Husz 2015 och kommande).

Slutord

I denna text har jag visat att kreditkortet introducerades tidigt i Sverige i europeisk jämförelse. Kreditkortet suddade genom sin utformning ut gränsen mellan kredit som nödvändighet och kredit som bekvämlighet samt gränsen mellan konsumtionskredit och vanlig betalning. Det var till stora delar resultatet av medveten produktutveckling och marknadsföring. Ambitionen var att skapa en svensk eller i förlängningen en europeisk modell med hänsyn till den specifika kulturella kontexten – värderingar, attityder, traditioner – som man i sin tur på sikt ville förändra. Det svenska kreditkortsföretaget Köpkort AB, expanderade ständigt under 1960- och 1970-talen. Det växte från en modest början, med förlusttyngd verksamhet, till ett av Sveriges lönsammaste företag under det senare 1970-talet, vilket förmedlade betalningstjänster till över 300 000 kontohavare.¹⁰

Marknadsföringen av kortet byggde sedan mitten av 1960-talet på sammanblandningen av betalning och kredit och kreditkortet framställdes som den moderna tidens pengar. Därigenom förbereddes marken för dagens situation, då den övervägande majoriteten av alla vardagens köptransaktioner involverar en finansiell institution som tredje part. Kreditkortföretagen kunde initialt även utnyttja lagstiftningen som syftade till att reglera konsumentkreditmarknaden och skydda konsumenterna och de positionerade sig gentemot andra former av konsumtionskrediter, i första hand avbetalningsköpen.

I kraft av att de stod för det första nationella kortsystemet i Europa, framträdde det svenska kortföretaget, och den svenska kreditbranschens representanter som

¹⁰ ”Många förlorare, men det finns också vinnare. Storföretagens resultat 1977”, Affärsvärlden 21/1978.

tongivande aktörer i det europeiska samarbetet mellan finansieringsbolagen. Andra västeuropeiska länder införde kreditkort några år senare och marknaden successivt internationaliserades under 1970-talet. Men kortanvändningen i Europa kom att likna den modell som valdes i Sverige redan tidigt 1960-tal och än i dag framstår debet- och betalkort som vanligare än renodlade kreditkort – till skillnad från USA där kreditkorten dominerar stort (Carruthers & Ariovits 2010:112). Ifall den svenska linjen hade någon direkt effekt i Europa är svårt att säga – men den analys som Köpkorts representanter gjorde om behovet av en europeisk modell verkar ha haft framtiden för sig.

Kreditkortets svenska lansering ger en inblick i förhistorien till det bredare genomslaget av vardagens finansialisering och visar att den livsstils- och attitydmässiga förändring som i inledningskapitlet beskrivs i termer av finansiell fördjupning inte kan förstås som en enkelriktad process till följd av institutionell omvandling. Den kulturella förändringen består inte heller bara av nya konsumtionsmönster och nya livsstilar finansierade av ökade krediter, utan även av att de nya finansiella lösningarna av nödvändighet måste legitimeras (kulturellt, moraliskt, ideologiskt) och domesticeras – med andra ord, anpassas till och bäddas in i en befintlig och välbekant kulturell kontext som därigenom samtidigt förändras. Det i sin tur påverkar utformningen av de nya finansiella instrumenten och deras institutionella hantering.

Orsi Husz är docent i ekonomisk historia och verksam som forskare och lärare vid Uppsala Universitet.

Referenser

- Aléx, Peder (1994) *Den rationella konsumenten: KF som folkuppföstrare 1899-1939*. Stockholm: Symposion.
- Aléx, Peder (2003) *Konsumera rätt - ett svenskt ideal: behov, hushållning och konsumtion*. Lund: Studentlitteratur.
- Bouvang, Carl-Johan m.fl. (1963) *Konsumtionskrediter i Sverige*. Stockholm: SNS.
- Carruthers, Bruce G. & Ariovich, Laura (2010) *Money and Credit. A Sociological Approach*. Cambridge: Polity Press.
- Cason, Sven Å (1966a) ”Konsumtionskrediter, Köpkort, Kontokort”, *Handelsutbildning* 4/12.
- Cason, Sven Å (1966b) ”Köpkortssystemets marknadsanpassning”, *Ekonomisk Revy* 5.
- Cason, Sven Å (1969) ”Kreditkorten i Europa”, *Ekonomisk revy* 6.
- Christophers, Brett (2015) “The Limits to Financialisation”, *Dialogues in Human Geography*, 5 (2) 183-20.

- Chutkov, Paul (2001) *VISA. The Power of an Idea*. Chicago: Harcourt.
- Deleuze, Gilles (1992) "Postscript on the Societies of Control", 59 (4) 3-7.
- "Sverige, England störst i konsumtionskrediter", DN 15/10 1961.
- DsFi1984:10, *Kontokort. Slutbetänkande av kontokortskommittén*. Stockholm: Liber.
- Effosse, Sabine (2014), *Le crédit à la consommation en France, 1947-1965. De la stigmatisation à la réglementation*. Paris: IGPDE.
- Foucault, Michel (1991) "Governmentality", i Gordon Burchell m.fl. (red.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fourcade, Marion & Kieran Healy, "Classification situations", *Accounting, Organizations and Society* 38 (8) 559-572.
- Husz, Orsi (2004) *Drömmars värde. Varubus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897-1939*. Hedemora: Gidlunds.
- Husz, Orsi (kommande) "From Class Identity to Bankidentity".
- Husz, Orsi, (2015) "From wage earners to financial consumers. Cheque account salaries in Sweden in the 1950s and 1960s", *Critique Internationale*, 69 (4) 99-118.
- Kortbetalningarnas betydelse i sambället* (2013) Stockholm: Svenska Bankföreningen.
- Kreditkortet och Konsumenten* (1981) Delrapport III [1981:6-04]. Stockholm: Konsumentverket. Allmänna Byrån.
- Kroes, Rob (1996) *If You've Seen One, You've Seen the Mall: Europeans and American Mass Culture*. Urbana: University of Illinois Press.
- Laferté, Gilles (2014) "Economic Identification: A Contribution to a Comparative Socio-History of Credit Markets", *Economic Sociology. The European electronic newsletter*, 15 (3) 5-11.
- Langley, Paul (2008) *The Everyday Life of Global Finance*, Oxford: Oxford University Press.
- Lettström, Fredrik (1976) *Konsumentkrediter. Föreläsning vid Stockholms universitet*. Stockholm: SU.
- Mandell, Lewis (1990) *The Credit Card Industry: A History*. Boston: Twayne.
- Marron, Donncha (2009) *Consumer Credit in the United States*, New York: Palgrave Macmillan.
- Martin, Randy (2002) *Financialization of Daily Life*. Philadelphia: Temple University Press.
- Olsson, Ulf (1986) *Bank, familj, företagande, Stockholms enskilda bank 1946-1971*. Stockholm: EHF.
- Poon, Martha (2007), "Scorecards as devices for consumer credit: the case of Fair, Isaac & Company Incorporated", i Michel Callon, Yuval Millo & Fabian Muniesa (red.), *Market devices*. Oxford: Blackwell.

- Rona-Tas, Akos & Alya Guseva (2014), *Plastic Money. Constructing Markets for Credit Cards in Eight Postcommunist Countries*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Rona-Tas, Akos & Stefanie Hiss (2010), "The role of ratings in the subprime mortgage crisis: The art of corporate and the science of consumer credit rating", i *Markets on Trial: The Economic Sociology of the U.S. Financial Crisis: Part A*. 115-155.
- Rose Nikolas (2000), "Government and control", *Brit. J. of Criminology* 40 (2), 321-339.
- Rose, Nikolas (1999) *Powers of Freedom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SOU 1966: 42, Konsumtionskreditutredningen. *Konsumtionskrediter i Sverige: betänkande*. Stockholm: Esselte.
- SOU 1975:63, Kreditköpkommittén. *Konsumentkreditlag m.m.: betänkande*. Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förl.
- SOU 1977:97, Finansieringsbolagskommittén. *Finansieringsbolag: betänkande*. Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förl.
- Stearns, David L (2011) *Electronic Value Exchange. Origins of the Visa Electronic Payment System* London: Springer.
- Stolpe, Herman (1961) *Kredit och reklam på avvägar*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- "Sverige toppar kreditlista vid avbetalningskonferens", *SvD* 16/6 1964
- Trumbull, Gunnar (2014) *Consumer Lending in France and America*. New York: Cambridge University Press.

Otryckta källor

Centrum för Näringslivshistoria

Köpkorts AB:s arkiv (oförtecknat, över 20 volymer innehållande material om reklam och marknadsföring, policydokument, utbildnings- och informationsmaterial, föredrag, tidningsklipp mm)

Skandinaviska Bankens arkiv (Vol. F:71 101 /494)

Handelsbankens arkiv (Vol. F4:1; F12:56 och 58)

Periodica

Aftonbladet (AB)

Dagens Nyheter (DN)

Ekonomisk Revy

Expressen

Index. Handelsbankens månadsöversikt

Svenska Dagbladet (SvD)

5. Staten och kapitalet? Att göra människor finanskunniga i dagens samhälle

Claes Ohlsson

Inledning

Finansekonomins ökade betydelse i människors vardagsliv går att urskilja som ett särskilt område i debatt och forskning om finansmarknadernas förhållande till samhället i stort. De finansiella systemens roll för den enskilda individen är också en distinkt aspekt av rapportens tema finansialisering och ett tema som lyfts fram alltmer i både traditionell och kritisk forskning på senare år. Dagens gränsöverskridande, globaliserade finansekonomi är naturligtvis ett tungt skäl till detta men finanskrisen 2008 har också spelat roll för den intensifierade forskningen och även för opinionsbildningen inom området. Det här rapportbidraget ger en kortfattad beskrivning av hur en global diskurs om finansiell kunskap och finansutbildning vuxit fram under de senaste åren och diskuterar sedan hur offentliga aktörer förväntas agera inom den rådande diskursen med särskild hänsyn till Sveriges roll i sammanhanget.

Det är otvetydigt så att våra privata ekonomier i dag är sammanvävda med finansmarknadernas rörelser på ett avsevärt mer komplext sätt än tidigare vilket till exempel kan illustreras genom de privata kreditkortens utveckling (se till exempel Orsi Husz bidrag i denna rapport) eller genom pensionsystemets koppling till fondmarknaderna (se till exempel Lundberg, 2007). En ekonomi där gränserna mellan privat och institutionellt blir otydligare leder till nya, ofta oväntade, konsekvenser för både institutioner och individer där en tydlig sådan effekt är krav på ökad finansiell kunskap hos den enskilde. I internationella sammanhang har OECD varit drivande för policyutvecklingen om ökad finansiell kunskap, både på egen hand men också genom nätverket INFE (International Network for Financial Education) som dessutom samordnar medlemsländernas lokala utbildningsinitiativ. Ett exempel på hur OECD:s arbete får genomslag är hur frågor om finansiell kunskap nu också ingår i den internationella PISA-undersökningen av skolevers kunskaper (OECD, 2015). I Sverige har Finansinspektionen regeringens uppdrag att "stärka konsumenternas ställning på finansmarknaden genom finansiell folkbildning" (Finansdepartementet, 2014). Dessutom agerar andra myndigheter i samverkan med Finansinspektionen eller på egen hand, som till exempel Kronofogdemyndigheten gör, för att stärka ungas medvetenhet om skuldsättning och dess risker. Även privata aktörer som banker och försäkringsbolag samverkar aktivt med myndigheter eller tar egna initiativ.

Fenomenet finansialisering och behovet av finansutbildning

Två kritiska texter av Harmes (2001) och Martin (2002) ringar in centrala beröringspunkter i det relativt stora och heterogena området runt vardagslivets finansialisering och behovet av finansutbildning även om det sker med något skilda utgångspunkter. I detta korta rapportbidrag fungerar de som avstamp för en övergripande beskrivning av, och diskussion om, behovet av institutionell finansutbildning som del i vardagslivets finansialisering. Ett sådant behov bör ses som en viktig del i finansutbildningens globala diskurs. Adam Harmes artikel *Mass Investment Culture* (2001) ger en överblick och kritisk diskussion om hur finansmarknaderna i främst den anglo-amerikanska kontexten har bidragit till att införa vad som kan kallas en investeringskultur bland vanligt folk. En sådan investeringskultur kännetecknas av institutioners finansialisering av bostadslån (som till exempel handel med så kallade subprime-lån), en alltmer expanderande kreditmarknad och en övergång från traditionella sparformer till olika typer av fondsparande, inte minst för pensioner, som sammantaget har drivit på förändringen. Detta är också en utveckling som märkts i Sverige när det gäller hushållens kraftigt ökande bostadsskuldsättning samt även i det förändrade pensionssystemet under 2000-talet. Som en konsekvens av sådana förändringar aktualiseras enligt Harmes behovet av ökad finansiell kunskap på hushållsnivå, primärt av branschen själv men också genom samverkan med myndigheter och offentliga institutioner. Harmes för också fram financial literacy som ett fältets samlingsbegrepp för just personlig finansiell kunskap och nämner också en ökande opinion för att sådan finansiell kunskap behövs.

Randy Martins bok *The Financialization of Daily Life* (2002) bygger på samma utgångspunkt om en förändrad finansekonomi där institutioner och hushåll vävts samman i ett ömsesidigt beroende. Martins exempel kommer också från den globaliserade och avreglerade finansmarknaden men han nämner även de populära texter för finansiell självhjälp som uppkommit i förändringarnas kölvatten. Martin tecknar vidare en bild av hur de finansiella expertsystemen i sig själva har förändrats från att vara fokuserade på tillgång och efterfrågan till att i dag ha blivit hypersnabba transaktionsdrivna marknader där den ständigt pågående rörelsen av pengar som ska maximeras på kortast möjliga tid är drivande. Han fortsätter med hur samma transaktionsmetafor flyttat in i synen på vanliga människors hantering av pengar. Dessutom tar Martin upp konsekvensen i form av de förändringar hos människor och i våra sociala relationer som verkar uppkomma när vi förväntas se världen genom primärt finansiella glasögon. Består våra sociala kontrakt? Hur ser vi på andra värden än de rent monetära i denna nya finansdominerade värld?

Två begrepp framstår alltså som drivande i debatten om ökade finansiella kunskaper: financial literacy och financial education. Det senare låter sig ganska enkelt översättas till svenska som finansutbildning medan financial literacy inte är lika lättöversatt. Men precis som Harmes menar handlar begreppet om

oumbärliga livskunskaper – "essential life skills" (2001:115) – som ses som givna och självklara i dagens globaliserade och finansialiserade samhälle. Dessutom handlar den institutionella synen på financial literacy om ett önskat förhållningssätt till finans- och privatekonomi som frilägger hur vi som enskilda människor bör interagera och samverka med den finansiella ekonomins institutioner och marknader. Från ett svenskt vardagsliv handlar detta till stor del om förhållanden mellan individ och banker eller andra finansföretag men det berör också en kraftigt ökad kreditgivningskultur som bl.a. visar sig i ökad skuldsättning genom bostadslån eller konsumtionslån. Martins (2002) bidrag sätter fingret på vad en sådan stor och gradvis förändring faktiskt gör, och kan göra, med oss som människor och hur vi ser på förhållanden mellan individer och familjer. Blir vi helt enkelt "finansiella" även där och börjar värdera relationer på samma sätt som vi förväntas hanteras rationellt valda placeringar med krav på avkastning?

Finansutbildningens diskurs och dess legitimering

I den rådande finansutbildningsdiskursen framstår OECD och organisationens nätverk INFE som de viktigaste organen i hur financial literacy definieras som globalt begrepp och de är även viktiga aktörer för att normera och driva hur finansiell utbildning bör gå till i de olika medlemsländerna (där Sverige ingår). Nätverket INFE:s hemsida presenteras som en central för information (clearinghouse) om finansiell kunskap (INFE 2015) där aktuell forskning inom området fungerar som given bas. I hemsidans material återfinns fokusområden som till exempel finansutbildningars effektivitet och även hur grader av financial literacy och olika finansutbildningsinitiativ kan mätas och utvärderas. Det framgår också att det råder stor samstämmighet i hur finansutbildning bör genomföras samt vad som generellt bör känneteckna finansiell kunskap hos individer. Hos OECD och främst då i INFE:s resurser legitimeras därmed den rådande, generella diskursen om finansutbildning genom referenser till gemensamt policyarbete och till ett rådande forskningsläge som pekar på bristande finansiella kunskaper och färdigheter hos hushåll och individer. I sammanhanget är det alltså relevant att se forskning om financial literacy och vardaglig finansiell kunskap som ytterligare en viktig instans för hur diskursen och dess normsystem etableras och förstärks. Vad utgör då forskningsbasen för området? I första hand återfinns en deskriptiv men också normativ forskningslinje som generellt tar sin utgångspunkt i följande, grundläggande definition av financial literacy där begreppet omfattar:

- an understanding of the key concepts central to money management;
- a working knowledge of financial institutions, systems and services;
- a range of analytical and synthetical skills, both general and specific;
- attitudes which allow effective and responsible management of financial affairs. (Schagen & Lines 1992)

Som synes omfattar definitionen en kombination av både generell och formell kunskap, färdigheter samt inte minst en viss typ av attityd gentemot ämnesområdet. Kombinationen av önskade egenskaper som ryms i begreppet financial literacy pekar också mot en helt självklar acceptans och tillämpning av finansmarknadsfenomen som tillväxt, vinstmaximering, objektiv hantering av risk och betoning av ständiga transaktioner där det alltid gäller att vara redo att reagera finansiellt på omvärldssignaler. Mittfåreforskningen om finansutbildning tenderar att främst beröra nivåer och grader av finansiell kunskap utifrån ovanstående grundläggande definition hos olika grupper som till exempel kan kategoriseras efter nationalitet eller geografisk hemvist (Bumcrot m.fl., 2011), ålder (Chen & Volpe, 1998), kön (Lusardi & Mitchell, 2008) eller i förhållande till olika typer av finansprodukter och -instrument (van Rooij m.fl., 2007). Sådan forskning sker också ofta i samspel med andra aktörer som myndigheter eller som delar i statliga forskningsinitiativ, där den etablerade synen på finansiell kunskap fungerar som ett slags modell för undersökningar (se till exempel Orton, 2007:7). En kritisk diskussion om hur kunskap skapas och delas eller hur inläring kommer till uttryck är sällan eller i princip aldrig delar i denna typ av studier. Viss kritisk diskussion återfinns dock inom en annan betydande forskningsinriktning om finansutbildning och -kunskap som främst berör huruvida grader av finansiell kunskap överhuvudtaget låter sig mätas och om initiativ för finansutbildning leder till positiva effekter (Kozup & Hogarth, 2009; Fernandes m.fl., 2014). Det normativa draget är inte lika tydligt inom denna inriktning men trots det märks ändå en samsyn om behovet av finansiell utbildning. En kritisk, övergripande diskussion om vad finansutbildning och den etablerade definitionen av financial literacy faktiskt innebär saknas. Det är helt enkelt så att grundläggande antaganden inom expertsystemen sällan eller aldrig ifrågasätts i den tongivande forskningen, och att relationen mellan individ och finansmarknadernas expertsystem heller inte diskuteras från andra perspektiv än de rent rationalistiska.

Finansutbildning i svensk kontext

Framväxten av en distinkt diskurs om människors behov av ökad kunskap om finansfrågor och privatekonomi har också medfört en global debatt om just satsningar på finansutbildning för olika grupper i många länder. Sådan opinionsbildning sker på många sätt, och just den svenska debatten har i huvudsak förts av branschföreträdare inom finansområdet men också av flera politiker från olika partier. Överlag har debatten dock varit relativt lågmäld från svensk horisont och den har inte resulterat i några större rubriker eller diskussioner. Det är också svårt att urskilja en egentlig argumentation med motstående läger. Frågan om finansutbildning framstår alltså inte som laddad i svensk kontext. Istället verkar en slags samsyn om ett grundläggande utbildningsbehov för

särskilt gruppen ungdomar finnas. Detta sker bland annat genom den typ av självhjälpstexter som Martin (2002) tar upp och i svensk kontext finns flera exempel på sådana texter, till exempel Kulor, cash och kosing av Söderberg m.fl. (2010). Utbildning sker också genom olika statligt sanktionerade initiativ (se nedan). Ett återkommande argument är att dagens finansiella verklighet ställer högre kunskapskrav än tidigare när det gäller bostadsköp, konsumtion och för sparande i former som direkt påverkas av marknadsrörelser som till exempel aktier eller fonder. Dessutom återkommer argument som berör medborgarna som konsumenter och som marknadssubjekt med ett starkt fokus på behovet av riskmedvetenhet och budgetplanering.

Som nämns ovan har Finansinspektionen regeringens uppdrag att samordna och utvärdera offentliga insatser för finansutbildning i Sverige. Den officiella inramningen av finansutbildning som "folkbildning" genom Finansinspektionens regleringsbrev kan också ses som ett tecken på en bredare politisk förankring i debatten eftersom begreppet folkbildning har djupa, sedan länge etablerade rötter i det svenska moderna samhället. Men i sammanhanget kan det också vara på sin plats att påminna om att folkbildningens pedagogiska grundidé kommer från arbetarrörelsen och i de breda folklagrens fortbildning under framväxten av 1900-talets svenska folkhem.

Hur går då den svenska finansiella folkbildningen till i praktiken? Även om Finansinspektionen har regeringens uppdrag att samordna finansutbildning är myndigheten inte den enda myndighetsaktören i sammanhanget. Konsumentverket och Kronofogdemyndigheten agerar också som utbildningsinstanser inom det privatekonomiska området. Uppdraget utförs i hög grad som ett samarbete med andra aktörer. Finansinspektionen samverkar dessutom med dessa myndigheter och även med en rad andra organisationer och företag. Däribland ingår studieförbund, skolor, utbildningsföretag samt svenska banker och försäkringsbolag. Flera exempel på utbildningsmaterial utgår tydligt från just sådan samverkan som till exempel broschyren Spara och Låna från Finansinspektionen där två branschföreträdare – Avanzas Claes Hemberg och Swedbanks Ylva Yngvesson - förekommer på bild redan i inledningen. Publikationen presenteras också tydligt som ett samarbete mellan olika aktörer inom nätverket Gilla din ekonomi som är ett exempel på ett större utbildningsinitiativ på Finansinspektionens webbplats. Samarbetet med olika kommersiella aktörer ger också ett tydligt konsumentperspektiv i den aktuella broschyren och även i besläktat material. Exemplet "är börserna farliga?" lyfts fram som en "vanlig fråga":

Vanlig fråga: Är börserna farliga?

Börserna är ett skyltfönster som visar vad alla tror om ekonomin. Ekonomin utvecklas sedan i sin egen takt. Även om många upplever det senaste årtiondet som ekonomiskt oroligt så har världens ekonomi aldrig vuxit så starkt. Sedan år 2000 har hela världsekonomin vuxit med 53 procent. Att några länder sedan haft problem med ekonomin är en liten fråga i det stora hela. (från broschyren Spara och Låna)

Exemplet påstås om det ekonomiska starka världsläget kan diskuteras. I dag råder många uppfattningar om vad just tillväxt och finansiellt välstånd egentligen innebär. Den ständiga tillväxten som motor är också ifrågasatt, inte minst genom den franske nationalekonomen Thomas Pikettys snabbt spridda men också kritiserade bok *Kapitalet i det 21:a århundradet* (i svensk översättning 2015). Definitionen av finansiell kunskap genom financial literacy-begreppet sätter fingret på behovet av tillräcklig kunskap och insikt om hur de finansiella systemen fungerar men i exemplet ovan knyts också sådan kunskap direkt till utgångspunkten om tillväxt som något självklart och pågående.

En stor del av de svenska insatserna för att stärka förmågan att hantera privatekonomi handlar om ganska enkla verktyg för att skapa en vardagsbudget, att kunna tolka och förstå villkor vid ett köp eller ett lån samt att ha tillräcklig kännedom om sparformer och vad ränta innebär. Sådana insatser är också oftast riktade mot en viss ålderskategori som ungdomar eller äldre eller mot nyanlända invandrare. Men en stor del av insatserna vill alltså också förmedla uppfattningar om konsumtion och om hur vi som svenskar ska förhålla oss till de etablerade finansiella systemen och marknaderna. Det ansluter till att det etablerade financial literacy-begreppet också omfattar önskvärda, nödvändiga attityder i förhållande till finansekonomi och att vi som mottagare av insatser faktiskt ses som konsumenter i första hand och då också förväntas bete oss som sådana. När finansutbildning i svensk kontext ramas in som folkbildning ter sig detta som något av en paradox, dels på grund av folkbildningsbegreppets historiska bakgrund, dels genom folkbildningens fokus på frivillighet, medborgarrättigheter och inte minst genom dess bevekelsegrund att föra ny kunskap till människor som annars inte skulle ha tillgång till den (flera exempel på detta återfinns i Laginder & Landström, 2005). I dagens svenska finansutbildningsinitiativ återfinns snarare en blandning av traditionella hushållsekonomiska tips och tillrättavisanden, och en mer eller mindre explicit presenterad marknadsföring för bankers och försäkringsbolags produkter och tjänster. Det är alltså tveksamt om de initiativ för finansiell utbildning som genomförs, främst med Finansinspektionen som paraplyorganisation, faktiskt kvalificerar sig som folkbildning i ett historiskt perspektiv. I första hand rör det sig om förmedling av den etablerade definition för finansiell kunskap som återfinns hos OECD och i normativ forskning. Därmed finns ingen egentlig öppenhet för kritik av expertsystemen. För det andra utgår initiativen främst från individens behov och rättigheter som konsument vilket bör ses som en alltför snäv uppfattning om folkbildning. Till detta hör även betoningen på individens hantering av finansiell risk vilket snarast är ett slags moraliskt projekt.

Framtidens finansutbildning?

Om vi ska kunna kalla finansutbildning för människors vardagsliv i svensk kontext för ”folkbildning” behöver konsumentperspektivet tonas ned eller

åtminstone kompletteras med en mer heltäckande och kanske också mer kritisk diskussion. Det är dock så att flera av de insatser som faktiskt görs och riktas mot till exempel ungdomar tar upp risker med låneköp och även kritisk läsning av marknadsföring. Men samtidigt återfinns ett stadigt konsumtionsperspektiv i många av de insatser som görs i samverkan med kommersiella aktörer som banker och försäkringsbolag. Sådan uppblandning av vad som är en statligt initierad insats och en rent kommersiellt inriktad rådgivning eller marknadsföring riskerar att förminska uppdragets allvar. Vi behöver finansutbildning men kanske inte enbart på det sätt som den globala financial literacy-diskursen förespråkar. Utbildningsbegreppets fokus på attitydförändring och ett önskat förhållningssätt får konsekvenser vilket redan Harmes (2001) och Martin (2002) diskuterade. Donncha Marron sammanfattar:

Under what is termed 'advanced liberal government', economic growth and societal welfare are understood to be intimately connected to the promotion of individual autonomy and choice, particularly in relation to markets and consumption. On the one hand, individual subjects must be encouraged to be prudent in their conduct so that they take responsibility for and manage risks in a whole range of fields: health, work, crime and, as we have seen, financial affairs. On the other hand, they must also be 'entrepreneurs' in relation to risk – realizing opportunities, securing their own well-being and being adaptive and responsive to the flux and changefulness of the contemporary world. (2013:4-5)

En utmaning för framtidens politiker och opinionsbildare i frågan är alltså att rättfärdiga hur våra samhällsliga grundsystem som vård, skola och pensioner knutits allt närmare de finansiella marknaderna och hur principer och värderingar från deras expertsystem flyttat in i våra liv och hem den vägen. I förlängningen får också bävningar på börserna konsekvenser för välfärdssystemen och även för förhållandet mellan individ och institution. Min egen avhandling om det svenska pensionssystemets stora förändring 2000 är ett exempel på en studie av "finansutbildning" genom införandet av ett nytt institutionellt system - premiepensionen (Ohlsson, 2007). Fler exempel har följt genom åren sedan 2000 och i dag är debatten om New Public Management och hur dagens Sverige bör och kan förvaltas livlig. I en sådan debatt bör också en öppen diskussion om betydelsen av finansialisering och financial literacy samt om behovet av finansutbildning föras tydligare. En sådan diskussion är viktig eftersom den globala diskursen om financial literacy och finansiell utbildning främst framstår som ett slags disciplineringsprojekt med ett snävt konsumentperspektiv för individen. I förlängningen måste debatten därmed också handla om hur staten vill, kan och bör samverka med andra institutionella aktörer när det gäller privatfinansiella frågor och om vilka konsekvenser sådan samverkan faktiskt får.

Claes Ohlsson är forskare på Gothenburg Research Institute vid Göteborgs universitet samt lektor i fackspråk vid Chalmers tekniska högskola.

Referenser

- Bumcrot, Christopher B., Lin, Judy & Lusardi, Annamaria (2011). *The Geography of Financial Literacy*. WR-893-SSA. November 2011. Prepared for the Social Security Administration.
- Chen, Haiyang & Volpe, Ronald P. (1998). An Analysis of Personal Financial Literacy Among College Students. *Financial Services Review* 7(2), 107-128.
- Fernandes, Daniel, Lynch Jr., John G. & Richard G. Netemeyer (2014). Financial Literacy, Financial Education, and Downstream Financial Behaviors. *Management Science*. <<http://dx.doi.org/10.1287/mnsc.2013.1849>>.
- Finansdepartementet (2014). *Regleringsbrev för Finansinspektionen 2014*. <<http://www.esv.se/Verktyg--stod/Statsliggaren/Regleringsbrev/?RBID=15390>>.
- Harmes, Adam (2001). Mass Investment Culture. *New Left Review* 2001:9. S. 103-124.
- INFE (2015). *International Network for Financial Education*. <<http://www.financial-education.org>>.
- Kozup, John & Hogarth, Jeanne M. (2008). Financial Literacy, Public Policy, and Consumers' Self-Protection - More Questions, Fewer Answers. *The Journal of Consumer Affairs*, Vol. 42, No. 2, 2008.
- Laginder, Ann-Marie & Landström, Inger (red.) (2005). *Folkbildning - samtidig eller tidlös? Om innebörder över tid*. Linköping: Mimer och Skapande Vetande.
- Lundberg, Urban (red.) (2007). *Mellan folkbildning och fonderådgivning. Nya perspektiv på pensionsystemet*. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier.
- Lusardi, Annamaria & Mitchell, Olivia S. (2008). Planning and financial literacy: How do women fare? *CFS Working Paper*, No. 2008/03, <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hebis:30-52384>>.
- Marron, Donncha (2013). Informed, educated and more confident: financial capability and the problematization of personal finance consumption. *Consumption Markets & Culture*, 2013 <<http://dx.doi.org/10.1080/10253866.2013.849590>>.
- Martin, Randy (2002). *Financialization of Daily Life*. Philadelphia: Temple University Press.
- OECD (2015). *OECD PISA financial literacy assessment of students*. <<http://www.oecd.org/finance/financial-education/oecdpsafinancialliteracyassessment.htm>>.
- Ohlsson, Claes (2007). *Folkets fonder? En textvetenskaplig studie av det svenska pensionsparandets domesticering*. Göteborgsstudier i nordisk språkvetenskap 9. Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, Göteborg.
- Orton, Larry (2007). *Financial Literacy: Lessons from International Experience*. CPRN Research Report September 2007. Canadian Policy Research Networks.
- Piketty, Thomas (2015). *Kapitalet i det tjugoförsta århundradet*, Stockholm: Karneval förlag.

- Schagen, S. & Lines, A. (1996). *Financial literacy in adult life: A report to the NatWest Group Charitable Trust*. National Foundation for Educational Research, Slough (United Kingdom).
- Söderberg, Charlie, Andersson, Mathias & Fredrik Kullberg (2010). *Kulor, cash och kosing: konsten att få ut mer av sina pengar*. Stockholm: ICA.
- van Rooij, Maarten, Lusardi, Annamaria & Alessie, Rob J. M. (2007). *Financial literacy and stock market participation*. CFS Working Paper, No. 2007/27, <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hebis:30-50981>>.

6. Arbetets finansialisering

Fredrik Movitz & Michael Allvin

Arbete är utan tvivel en stor del av de flestas vardag. Samhällsvetare har i decennier förutspått eller förespråkade arbetets minskade betydelse till följd av ändrade värderingar och teknisk utveckling (Gorz 1982, Paulsen 2010, Rifkin 1995, Therborn 1987). Men för merparten av människor fortsätter vardagen att cirkulera kring arbete och hur det ska kunna kombineras med familj, vänner och intressen. De flesta som har jobb tolkar nog själva ordet vardag som en arbetsdag där livet pendlar mellan jobb och hem.

Samtidigt är det uppenbart att arbetslivet i dag ser annorlunda ut än det gjorde för femtio år sen, både ifråga om vad som utförs och hur det görs (Allvin et al 2006). Detta kapitel ska diskutera och ge exempel på hur finansialisering bidrar till att förändra arbete, bland annat via införande av nya tekniska finansiella system, med fokus på själva finansbranschen.

Forskning om relationen mellan finansialisering och arbete är ett växande fält, men den absoluta merparten av forskningen fokuserar på anglo-saxiska länder. Trots att globalisering bidrar till ökad likhet (Ahrne & Papakostas 2014) skiljer sig ländernas arbetsliv åt (Movitz & Sandberg 2013), vilket kan innebära att finansialiseringens effekter blir annorlunda. Det är därför viktigt att studera finansialiseringens omfattning och konsekvenser i andra länder än de anglo-saxiska.

Merparten av de empiriska resultat som presenteras här kommer från ett pågående forskningsprojekt om förändrad organisering där den svenska finanssektorn utgör en av flera fallstudier (Movitz & Allvin 2014a, 2014b, 2015a, 2016). Materialet utgörs av intervjuer med bland annat bankanställda, ”investor relationsansvariga”, representanter för institutionella investerare och branschorganisationer. Vi har dessutom systematiskt samlat in och analyserat företagsinterna och publika dokument relaterade till sektorn och finansialisering.

Kapitlet fortsätter med att diskutera hur finansjobb och finansiella verksamheter förändrats till följd av bland annat teknisk utveckling och de konflikter det kan ge upphov till. Därefter diskuteras hur finansialisering bidrar till ändrade perspektiv på företag generellt, ökat ägarfokus och konsekvenser för arbete.

De förändrade finansjobben

Finansiella verksamheter och perspektiv har ökat i betydelse över tid, men också förändrats, med följder för vilka som jobbar med finans och vad för typ av uppgifter de utför. Ekonomer utgör fortfarande en majoritet av de anställda

inom finanssektorn, men en ökande andel utgörs av ingenjörer, matematiker, IT-specialister, jurister, statsvetare och journalister. Den här förändrade sammansättningen av anställda kan främst hänföras till teknisk utveckling, förändrade regleringar och ökade externa krav på information.

Datorisering av finansiella tjänster är inget nytt; banker var bland de första företagen i Sverige att i omfattande skala införa datasystem. Men i takt med teknikutvecklingen har framförallt IT kommit att bli en central del av finansiell verksamhet. En högre bankchef, med IT-ingenjörsexamen och bakgrund som managementkonsult, vi intervjuat beskrev det som att ”bank i dag är sextio procent IT.../...fast egentligen är det meningslöst att prata om IT, för IT finns i allt vi gör”.

En bidragande teknisk förändring är utvecklande av nya finansiella instrument för bland annat derivathandel, riskbedömning och robohandel (Movitz & Allvin 2014a). De här instrumenten baseras på avancerade logaritmer vilka kräver goda kunskaper i matematik och programmering.

Även ändrade regleringar och myndighetsövervakning gällande bland annat bankers riskexponering och kapitaltäckning har bidragit till ändrade kompetensbehov. Finansbranschen ses ibland som sinnesbilden för en fri marknad, men i realiteten är det en av de mest reglerade och övervakade branscherna (Gilardi 2005; Kavanagh et al 2014). För att kunna tolka och förstå de omfattande och kontinuerligt uppdaterade finansiella regelverk och styrdokument som beslutas av olika organ och behöriga myndigheter på EU- och nationell nivå (bland annat ECB, EBA, ESMA och Finansinspektionen) är finansföretag i ökande utsträckning beroende av kompetens om offentlig rätt, EU-lagstiftning och hur EUs lagstiftande processer fungerar i praktiken.

Media, analytiker, investerare och ratingbolag ställer i dag dessutom betydligt högre krav än tidigare på information från banker och andra finansiella aktörer, vilket bidrar till ökade behov av kompetens om kommunikation och PR. Ett uttryck för detta är att alla större börslistade svenska finansföretag under de senaste 10-15 åren inrättat ”investor relations officers”, en snabbt växande semi-profession som har ansvar för att koordinera ägarintressen med företagen. Våra intervjuer med dem visar att var och en av dem årligen genomför tiotals större analytikermöten, hundratals enskilda möten med investerare och dagligen tar emot hundratals telefonsamtal.

De här tre sammanflätade förändringarna – teknikutveckling, regel-förändringar och ökade informationskrav – innebär enkelt uttryckt att den klassiska bankkassörskan, kamreren eller lokale bankdirektören i dag knappast är representativa för arbetare inom den finansiella sektorn. En annan bild av förändringen är den omvälvande förändring i arbetsuppgifter som skett i takt med framförallt datoriseringen. Administrativa uppgifter som överföringar, räkningsbetalningar och löneutbetalningar har drastiskt minskat. Samtidigt har utveckling och underhåll av tekniska system, försäljning av finansiella produkter och tjänster och handel med företagsegna och kunders tillgångar ökat.

Ändrade professioner och uppluckrade gränser

Samtidigt som den professionella sammansättningen inom finans ändrats har kopplingen mellan utbildning, profession och organisatorisk placering av arbetsuppgifter i viss mån luckrats upp. Vi har haft möjlighet att under flera år undersöka en svensk storbanks huvudkontor och kan konstatera att verksamheten bara i begränsad omfattning liknar en traditionell funktionell struktur med stabila avdelningar för juridik (som enbart består av jurister som sysslar med juridik), IT, försäljning, och så vidare.

Flera enheter är temporära och föränderliga, en del utgörs av mer eller mindre varaktiga processer eller projekt. Den hierarkiska placeringen, det vill säga vilken organisatorisk enhet som beslutar över vilken, är därför ibland oklar och återkommande utmanad av olika grupperingar. Ett mer fruktbart sätt att förstå bankens organisering är som en kontinuerlig kamp över vilka som *äger* vissa *frågor*, vilka som är *kranställare*, vilka resurser de har tillgång till och vilka som förväntas *leverera* – alla kursiverade ord är sådana som ständigt återkommer i intervjuer med anställda på banken.

Temporaliteten bidrar till återkommande omflyttning av personal och verksamheter mellan olika avdelningar, projekt och processer. Därför har anställdas utbildningsbakgrund en relativt begränsad betydelse för vilken enhet de för tillfället tillhör och i viss mån också vilka arbetsuppgifter de utför. De anställda verkar ha begränsade och skiftande kollektiva identiteter baserade på profession och enhet.

En orsak till temporaliteten och de begränsade kopplingarna mellan utbildning och arbetsuppgifter är att flera centrala funktioner innehåller olika moment och arbetsuppgifter med skiftande kompetenskrav, där det inte är givet vilken enhet eller profession (i vid bemärkelse) som bör ha huvudansvar eller få skulden om det inte blir som man hoppats. Ett aktuellt exempel för flera banker är IT-baserade system som ska hantera ekonomisk information om bland annat riskvikter i syfte att följa juridiska regelverk, där frågan uppstår om det är ekonomerna, IT-experterna eller juristerna som ska äga den frågan.

Beskrivningen av temporalitet betyder inte att allt flyter inom bankverksamhet eller att det helt saknas kopplingar mellan kompetens, profession, organisatorisk placering och uppgifter. Men det finns latent spänningar och motstridigheter inom systemet vilka tenderar att framförallt manifesteras i samband med förändringsprocesser.

Förändringar och konflikter

Den organisatoriska temporaliteten, tillsammans med besparings- och avkastningskrav från ägare, bidrar till en befogad osäkerhet hos de anställda: kommer deras uppgifter tas över av en annan enhet på huvudkontoret, eller

kanske outsourcas till Indien, med följd att de blir av med jobbet? I försök att minska risker och legitimera sin verksamhet inför högsta ledningen försöker olika enheter inom banken därför framställa sig som av *strategisk betydelse* – ett nyckelord för att verksamheten ska bedrivas på huvudkontoret, rapportera direkt till högsta ledningen, få omfattande resurser och rätt att ställa krav på andra enheter (snarare än lyda under dem).

Enheters och enskilda anställdas försök att bemästra denna osäkerhet och positionera sig strategiskt ger återkommande upphov till politiserade konflikter mellan temporära allianser av anställda rörande organisering, resursfördelning och auktoritet där bankens högsta ledning och styrelse ibland hamnar i bakgrunden. Det här blev särskilt tydligt i samband med fyra separata men parallella förändringsprocesser relaterade till ny teknik och förändrade regleringar som högsta ledningen beslutat om 2013 (Movitz & Allvin 2014b). De fyra processerna, vilka enligt de intervjuade i realiteten har väldigt lite med varandra att göra, kom att vävas samman till en gemensam politiserad konflikt mellan olika chefer, enheter och professioner där motsättningar inom en förändringsprocess spiller över i andra. Flera individer och grupper drog sig inte heller för olika ”tjuvknep”, som att undanhålla information, ge olika information till olika enheter, ljuga för högre chefer, stänga andra ute från beslutsprocesser och ta fram information om andra enheters interna budget för att se hur mycket det fanns att ta av.

Tre år senare är fortfarande ingen av de fyra förändringsprocesserna avslutade och bara en verkar närma sig ett slut. En process ligger på is (utan att det grundläggande problemet är löst), två har slagits ihop och inordnats under en helt ny omfattande förändringsprocess som ledningen beslutade om under 2015, och en har kommit så långt att man faktiskt tagit in anbud från externa konsultföretag.

Men de återkommande förändringsprocesserna - vare sig de realiserar eller ej - existerar som potentiella hot som anställda kontinuerligt måste förhålla sig till i organisationer med temporära organisatoriska lösningar och ständiga ägarkrav på avkastning och effektivisering. Ägarkraven tenderar också att återkommande hamna i konflikt med behov av tekniska förändringar och regelföljande. Här ser vi att konflikterna inte enbart är kritiska incidenter som belyser förändringar inom finansverksamheten, utan även hur finansialisering bidrar till en förändrad syn på företag och anställda.

En växande men svårfångad finans

Förändringen av finansbranschen innefattar även ett ökat antal företag och anställda som jobbar med olika typer av finansiella verksamheter i Sverige och globalt. Samtidigt är den här ökningen svår att mäta och inte alltid synlig eftersom finansiella verksamheter inte är begränsade till den finansiella sektorn, utan i allt större utsträckning även genomsyrar icke-finansiella företag. Finanssen

har sprängt sina tidigare gränser och infiltrerar andra delar av det organisatoriska landskapet samtidigt som icke-finansiella företag har graviterat in i finansien.

Branschorganisationen Svenska bankföreningen (2015) anger att ungefär 85000 jobbade i den svenska finanssektorn 2014. Även om detta är många representerar de inte alla som jobbar med finansiell verksamhet och siffran ger en skev bild av ökningen över tid. De största aktörerna, traditionella storbanker, har visserligen ökat sin omsättning, men antalet banker och anställda i dem har faktiskt minskat i takt med sammanslagningar, rationaliseringar, nedläggningar av fysiska kontor och outsourcing. För att få en bättre samlad bild av den finansiella verksamhetens utveckling bör man därför även inkludera följande fyra aspekter.

För det första har nya typer av finansföretag, vid sidan av de traditionella storbankerna och försäkringsbolagen, ökat kraftigt och blivit ett normaliserat inslag i samhället och vardagen. Det betyder inte att vi gått ifrån en situation med nästan enbart banker till ökad pluralism, men att sammansättningen av företag inom finans har ändrats, blivit mer mångfacetterad och svåröverskådlig. En del av de här nya företagen riktar sig direkt till enskilda individer, till exempel fondbolag och företag som erbjuder SMS-lån. Andra typer av finansföretag kommer de flesta av oss mer sällan i direktkontakt med: olika former av skuggbanker, mäklarhus, clearing houses, riskkapitalister, private equity bolag, fakturaköpare, investmentbanker, finansiella analytiker, rankingbolag och market makers.

För det andra finns det i dag många företag som enbart inriktar sig på att jobba gentemot den finansiella sektorn: konsulter, jurister, IT-expertis, med mera. Det här är inte marginella verksamheter: finansföretag spenderar årligen mångmiljardbelopp på IT-expertis, jurister, revisorer med mera. I offentlig statistik klassificeras de här företagen vanligen som tillhörande andra branscher, men det är ofta mer fruktbart att se dem som en del av finansens sociala fält (Fligstein & McAdam 2012).

Finansiella verksamheter har, för det tredje, vuxit inom så kallade ickefinansiella företag – ett samlingsbegrepp för företag som inte främst sysslar med finansiell verksamhet. Uppenbara exempel är ICA-banken och Ikanobanken startade av ICA respektive IKEA, liksom låne- och försäkringsbolag knutna till olika säljare av konsumtionsvaror. Men det innefattar även mindre lokala butiker som tagit över traditionella post- och bankverksamheter; tobakshandlaren runt hörnet erbjuder till exempel inte sällan internationella penningstransaktioner.

Flera globala mobiloperatörer och IT-företag som Facebook och Google har även börjat intressera sig för finansiella verksamheter (Mo 2014). Om pengar i stor utsträckning utgörs av digital kod – ettor och nollor – varför ska då inte handlandet med dem hanteras av de IT-företag som är experter på digital information, har omfattande infrastruktur och mjukvarutjänster med hundratals miljoner användare?

Det finns flera orsaker till att icke-finansiella företag ger sig in i finansiella verksamheter: ökad lånefinansierad privatkonsumtion, bristande investeringsmöjligheter och -vilja i traditionella företagsverksamheter, möjligheter

till högre avkastning inom finansiell verksamhet, nya tekniska möjligheter och förändrade betalningsmönster, traditionella bankers minskade kontanthantering, nedläggning av post- och bankkontor och uttagsautomater, ändrade regleringar för möjligheter att bedriva bankverksamhet, och så vidare. Sammantaget innebär det att vi i dag, trots att vi inte lika ofta står i kö på banken eller posten för att betala räkningar, oftare än tidigare kommer i kontakt med finansiella verksamheter i vår vardag.

För det fjärde har sedan 1970-talet ett ökande antal icke-finansiella storföretag och koncerner även så kallade finance eller treasury-avdelningar. Dessa förvaltar och investerar bolagens egen kassa i syfte att minimera räntekostnader, maximera avkastning med rimlig risk samt hantera olika osäkerheter (Luusa & Skipperö 1990). Icke-finansiella företag har givetvis alltid sysslat med ekonomi (löner, inköp, fakturor, företagsköp, investeringar, et cetera). Men som en del av finansialisering har det skett en förskjutning från mer renodlad ekonomisk administration och förvaltning till mer aktiva (och därmed riskabla) framtidsinriktade investeringar av företags ekonomiska resurser, exempelvis handel i företagets egna aktier eller handel med derivat av olika slag (Kavanagh et al 2014; Clark et al 2004).

Att det är komplicerat att fastslå gränserna för finansbranschen är inte unikt för just den verksamheten. Gränsdragning mellan branscher är alltid oprecis och i viss mån godtycklig eftersom sociala fält har gränser som överlappar, kontinuerligt utmanas och omtolkas (Augustsson 2005). Men inom forskningen om finansialisering poängteras att finansens utbredning är särskilt central eftersom den är starkt kopplad till en omfördelning av kontrollen över och fördelningen av ekonomiska resurser i samhället. Vidare innefattar finansialisering en diskursiv eller hegemonisk utbredning i den meningen att finansiell logik kommit att genomsyra synen på företag och anställda.

Förändrad syn på företag

Hittills har vi främst skisserat ett urval förändringar inom finansiell verksamhet. Men en troligen viktigare aspekt av finansialisering är hur den bidrar till förändringar för företag generellt. Det innefattar hur icke-finansiella företag i ökande utsträckning måste ta hänsyn till den finansiella sektorn, ett ökat ägarfokus, en förändrad syn på företag samt förskjutningar i synen på risk och värdering av företag. För att förstå de här förändringarna är det nödvändigt att ta hänsyn till internationaliseringen av den svenska finansmarknaden, det ökade institutionella ägandet och utvecklingen av ekonomiska modeller och system för (risk)värdering. Vi ger nedan en kortfattad bild av dessa förändringar.

Trots en stor exportsektor var Sverige länge i viss mån avskärmat från globala finansiella marknader (Schön 2000). Anledningen var statliga regleringar rörande exempelvis den fasta valutakursen, möjligheter att föra ut kapital ur landet, den interna lånemarknaden, utländskt ägande och utländska företags möjlighet bedriva

bankverksamhet i Sverige. Merparten av de här restriktionerna avskaffades eller modifierades från 1980-talet fram till 90-talskrisen och Sveriges EU-inträde 1994 (SOU 1999:150). I dag förknippas avregleringarna ofta med 80-talets börsyra då ord som yuppie, yuppies, finansvalpar och börsmoppe blev del av vardagsspråket, symboler för en dramatisk ökning av finansverksamhet i Sverige där utländska aktörer och framförallt institutionella investerare kom att spela en allt mer framträdande roll.

I Sverige och stora delar av västvärlden har det över tid dessutom skett en förskjutning mot en större andel institutionella ägare av företag. Det gäller framförallt börsnoterade företag, där en majoritet numera ägs av svenska och internationella institutionella ägare (Movitz & Allvin 2014a). Sinnebilden, eller kanske nubbilden, av institutionella ägare är riskkapitalbolag placerade i skatteparadis som köper upp privatiserade delar av den offentliga sektorn och effektiviserar dem via personalminskningar och sen säljer bolagen vidare med god vinst. Men en betydande andel av institutionella ägare utgörs av privata och offentliga pensionsfonder, försäkringsbolag och statliga fonder som Norska oljefonden.

Institutionella ägare har bidragit till ett ökat fokus på ägarintressen, avkastning och aktieutveckling (Lazonick & O'Sullivan 2000). I det här fallet verkar inte det svenska systemet med offentligt finansierade pensioner påverka synsätt och agerande jämfört med länder där privata lösningar är vanligare (Movitz & Allvin 2015a). När vi frågade representanter för de statliga AP-fonderna om de tar hänsyn till regional utveckling, arbetstillfällen eller innovation när de investerar i Svenska företag svarade en representant. ”Nej. Det är andra myndigheter. Vårt mål är [helt] enkelt att maximera avkastning med rimlig risk.” En representant för en annan AP-fond fick den hypotetiska frågan hur de skulle ställa sig till att ett Svenskt företag de investerar i väljer att lägga ned verksamhet i Sverige och flytta jobben utomlands, på vilket han svarade: ”det är ingen hypotetisk fråga. Sånt händer hela tiden. Är det bra för [aktie]utvecklingen så har vi inga problem med det... Sen om det är bra för Sverige det kan man ju fråga sig.”

Finansialisering kan således inte reduceras till giriga och skrupelfria Gordon Gekko-typer, utan måste förstås som en förändring och fördjupning av det kapitalistiska systemet där även statliga tjänstemän spelar en aktiv roll. De institutionella ägarna utgör kuggar i det globala finansiella systemets maskineri och är själva under tryck att maximera avkastningen.

De institutionella ägarnas fokus på avkastning och aktieutveckling har vidare spelat en viktig roll för hur själva bilden av företag ändrats ifråga om bland annat värdering, kapitalisering och risk. Institutionella ägare, analytiker och rating-företag ser företag inte främst som stabila sammanhållna produktionsenheter där de olika delarna är funktionell nödvändiga för långsiktig överlevnad och konkurrenskraft (jämför Chandler 1990). Företag betraktas snarare som en uppsättning löst sammansatta investeringsmöjligheter som i varierande grad bidrar till vinst, värdering och risk. Verksamheter och enheter inom företag

som bidrar till att hålla ned avkastning och aktievärde, ökar riskvärderingen eller bedöms ha orealiserade värden bör utifrån det här perspektivet radikalt förändras, läggas ned eller avyttras. Det kan även gälla verksamheter som faktiskt går med vinst, men som i jämförelse med andra enheter inom företaget i lägre utsträckning bidrar till vinst och värdering. Det kan dessutom gälla mer långsiktiga utvecklingsprojekt där vinstpotentialen om de lyckas visserligen är stor, men osäkerheten och därmed risken bedöms alltför hög (Cushen 2013; Gleadle et al 2012).

En följd av ovanstående är ökade krav på olika delar inom företag att kontinuerligt visa hur de bidrar till ekonomiskt värdeskapande (så kallad EVA; Economic Value Added), vilket ibland leder till utvecklande av interna kvasimarknader och interndebitering. Behoven av att motivera existensberättigande utifrån värdeskapande och strategisk betydelse gäller dels för enheter gentemot ledning och styrelse (vilket det ovan beskrivna fallet med konflikter inom en svensk bank är ett uttryck för). Men det gäller också för företaget som helhet utåt, gentemot marknaden, det vill säga potentiella investerare, analytiker, ratingföretag och media (jämför Clark et al 2004).

Investor relationsansvariga är här centrala för att övertyga marknaden om nödvändigheten av beslut och för att kommunicera och filtrera information och åsikter mellan marknadsaktörer och företagsledningen (Movitz & Allvin 2016). De investor relationsansvariga vi intervjuat återkom flera gånger till hur investerare de möter skulle bli ”överlyckliga” om de banker de företräder la ned alla sina bankkontor och sa upp flera hundra anställda och hur de i sin roll behöver utveckla argument om den ekonomiska nyttan med att behålla verksamheter och personal.

Företag konkurrerar således inte enbart om presumtiva kunder av deras produkter och tjänster på de vanliga marknader där de är aktiva (Aspers 2011). De konkurrerar alltmer också om att utgöra möjliga investeringsobjekt på globala finansiella marknader, där omvärldens syn på hantering av finansiella resurser och risker spelar en viktig roll vid sidan om själva verksamheten företaget bedriver.

På finansiella marknader och framförallt i relation till institutionella investerare konkurrerar företag dessutom inte bara med varandra, utan också med andra investeringsmöjligheter som valutor, krediter, råvaror och derivat (Movitz & Allvin 2014a). Institutionella investerare har krav på sig att maximera avkastning (givet risknivåer och placeringsstrategier) och kommer inte att investera i företag om det finns andra möjligheter som uppfattas vara mer attraktiva. I det avseendet har ekonomiska modeller för att jämföra värdet av olika sorters tillgångar över tid baserat på volatilitet och risk kommit att spela en central roll (Movitz & Allvin 2014a).

Kapitalisering av företag

Företag med en stor kassakista (hög likviditet) har traditionellt setts som stabila verksamheter med goda förutsättningar att överleva och växa. I dag ses företag

med stor kassa i större utsträckning som resursslösande eftersom de binder upp kapital. Institutionella ägare tenderar dessutom anse sig vara bättre lämpade än företagsledningarna att bedöma och göra investeringar. Företag med en stor kassakista ses ibland till och med som potentiella risker eftersom de kan utsättas för fientliga övertaganden där köpare är mer intresserade av företagets likvida tillgångar än själva verksamheten (Appelbaum et al 2013; Fligstein 2001).

Det finns även institutionella ägare som med stöd i bland annat agency theory hävdar att begränsat kapital och företagsbelåning utgör viktiga incitament för ledningar att fokusera på ägarintressen (Jensen & Meckling 1976). Precis som omfattade bonussystem kopplade till aktieutveckling och vinstnivåer antas utgöra en morot blir skuldsättning en disciplinerande piska som skapar tryck på effektiviseringar och håller tillbaka anställdas lönekrav.

Det här bidrar till att en ökande andel av företags kapital delas ut till ägare och att företag använder delar av vinster för aktieåterköp. I de fall företag ska göra större investeringar finansieras de i ökande utsträckning av lån, bland annat genom utgivande av företagsobligationer. Det här kan beskrivas som ett slags just-in-time-finansiering där företag ibland samtidigt delar ut vinster och tar upp nya lån.

Det kapital som ändå finns hos företag förväntas som beskrivits ovan ”arbeta” genom att investeras i finansiella tillgångar för att ytterligare öka avkastningen. Finansavdelningar på vissa icke-finansiella företag bedriver handel med bland annat derivat inte bara för att reducera osäkerhet, utan även för att öka intäkter. I en del fall har sådan spekulation fått katastrofala konsekvenser: det tyska ingenjörsföretaget Metallgesellschaft AG förlorade 1993 1,3 miljarder dollar på oljederivat, och det brasilianska pappersmassaföretaget Aracruz förlorade 2,5 miljarder dollar på valutaspekulation år 2008 (Business Insider 2012). Konkret kan aktiv kapitalförvaltning även bidra till att man ställer investeringar i exempelvis produktutveckling, produktion och kompetensutveckling mot investeringar i finansiella tillgångar (Ouroussoff 2010).

Återkommande lånefinansiering bidrar till en ökad betydelse för extern kreditvärdering då det påverkar kostnaden för lån. Dessutom betyder det att företag i större utsträckning än tidigare påverkas av globala finansiella marknadens utveckling. Företag har alltid påverkats negativt av lågkonjunkturer. Men när även icke-finansiella företag blir mer integrerade i global finansverksamhet påverkas de mer av kostnader för lån, räntor, och presumtiva investerarens finansiella situation. Det tydligaste exemplet är den senaste finanskrisen. Även om den utlösande faktorn var problem med subprimelån i USA, en verksamhet som få företag var direkt involverade i, så fick det negativa konsekvenser för många företag i helt andra branscher och stater på andra sidan jorden (Stiglitz 2010).

Konsekvenser för arbete

Tidigare internationell forskning har visat att finansialisering har en rad konsekvenser för arbete och anställda (Ertruk et al 2008; Froud et al 2000, Thompson 2003; 2013). Vi fokuserar här på tre övergripande aspekter utifrån vår egen forskning: hur temporalitet bidrar till uppluckrade regleringar, men även ökad kontraktualisering; förändringar i relationerna mellan tid och arbete; samt minskad anställningstrygghet och synen på anställda som risk.

Synen på företaget som en samling löst sammankopplade investeringsmöjligheter bidrar som vi visat ovan till en uppluckring av organisatoriska regelbundenheter vilket får till följd att organisatoriska strukturer inte reproduceras i samma utsträckning och arbetets gränser blir mer otydliga. Å ena sidan betyder det att vissa arbeten blir till synes mer fria och flexibla med ökade möjligheter att bestämma till exempelvis när, var och hur arbetsuppgifter ska utföras (Allvin et al 2006). Å andra sidan bidrar ökade krav på enheter och anställda – att kontinuerligt visa hur de strategiskt och ekonomiskt bidrar till ägarintressen – till en ökad kontraktualisering och utvärdering utifrån kvantitativa ekonomiska nyckeltal. Därmed är den ökade friheten i viss mån en chimär, starkt kringskuren när individer har små möjligheter att påverka då de ständigt blir bedömda och utvärderade enligt interna och externa krav.

För det andra bidrar finansialisering till olika förändringar i relationen mellan tid och arbete. I vissa jobb handlar det om klassisk arbetsintensifiering där uppsägningar och andra former av rationaliseringar i syfte att vinna upphandlingar, minska kostnader och öka vinster tvingar anställda att jobba fortare med mindre tid för reflektion, återhämtning och kompetensutveckling.

Ett annat uttryck för samma strävan att optimera lönekostnader är olika former av påtvingad flexibilitet där anställda inte har garanterad arbetstid utan rings in vid behov och ibland tvingas stämpla ut eller gå hem utan lön när chefer bedömer att de inte behövs (Movitz & Allvin 2015b).

En alternativ förändring i relationen mellan tid och arbete med starkare koppling till de gränslösa villkor som beskrivits ovan betyder att de två frikopplas från varandra. Det centrala är inte hur många timmar du jobbar (och att kontrollera det är en onödig kostnad), utan i vilken utsträckning du kan visa att du har bidragit till ekonomisk utveckling – enkelt uttryckt hur mycket pengar du har tjänat åt företaget och ägarna.

För det tredje leder finansialisering till minskad anställningstrygghet. I linje med Thompson (2003; 2013) hölls under industriella eran motstridiga intressen mellan arbetare och kapitalägare i schack genom en informell kompromiss där arbetare i utbyte mot lojalitet gentemot arbetsgivare fick anställningstrygghet. Om anställda jobbade på kunde de därmed räkna med att få behålla sitt jobb, även under kortare perioder där företaget inte gick lika bra på grund av lågkonjunktur (jämför Zetterberg et al 1987). Som en följd av finansialisering och ökat fokus på ägarintressen på bekostnad av andra intressenter (Rehnman & Stymne 1965)

har kompromissen gradvis och ensidigt brutits av arbetsgivarsidan. Anställda förväntas fortfarande vara lojala och prestera lika mycket – om inte mer – på jobbet, men kan inte förvänta sig trygghet som belöning. De kan utan förvarning bli av med sin anställning om enheten de är del av drar ned värderingen för företaget som helhet eller, som intervjuerna med representanter för AP-fonderna visat, lägre lönekostnader i andra länder gör det rationellt att utifrån en avkastningslogik lägga ned verksamhet i Sverige och göra samma anställda som i slutändan är ägare till fondmedlen arbetslösa.

I takt med att företag i större utsträckning ägs av finansiella aktörer som institutionella investerare med avkastningskrav på sig kan man mer allmänt identifiera en förändrad syn på anställda. Trots tal om anställda som företagets viktigaste resurs är det utifrån faktiskt agerande tydligt att anställda – precis som alla andra tillgångar – värderas utifrån risk där ekonomiska modeller gör det möjligt att jämföra värdet av olika tillgångar (Movitz & Allvin 2014; Thompson & Harley 2012). Banden mellan anställda och de organisationer de arbetar i har över tid blivit svagare, men det är inte främst anställda som önskat den utvecklingen, utan organisationerna och deras ägare (Ahrne & Papakostas 2014). Anställda utgör risker genom att bli sjuka, skada sig, vara föräldralediga, överflödiga, ha fel kompetens eller råka ut för en myriad andra vardagliga händelser som kan innebära en kostnad för företag, och utifrån en finansiell logik blir det därför rationellt att minimera ansvar.

Fredrik Movitz är forskare vid sociologiska institutionen, Stockholms Universitet där han även undervisar i arbete, ledning och organisationsteori.

Michael är docent i sociologi och psykologi och verksam som forskare och lärare vid Uppsala Universitet.

Referenser

- Ahrne, Göran & Papakostas, Apostolis (2014) *Organisationer, samhälle och globalisering. Tröghetens mekanismer och förnyelsens förutsättningar*. Lund: Studentlitteratur.
- Allvin M, Aronsson G, Hagström T, Johansson G & Lundberg U. (2006) *Gränslöst arbete. Socialpsykologiska perspektiv på det nya arbetslivet*. Stockholm: Liber.
- Appelbaum, Eileen, Batt, Rose & Clark, Ian. (2013) Implications of Financial Capitalism for Employment Relations Research: Evidence from Breach of Trust and Implicit Contracts in Private Equity Buyouts. *British Journal of Industrial Relations*. 51(3):498-518.
- Aspers, Patrik (2011) *Markets*. Cambridge: Polity Press.
- Augustsson, Fredrik (2005) *They did IT. The Formation and Organisation of Interactive Media Production in Sweden*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.

- Business Insider (2012) *The 10 Worst Trading Losses of all Times*. Published 2012-06-26. <http://www.businessinsider.com/the-worst-trading-losses-of-all-time-2012-6?op=1&IR=T>. retrieval date 2015-10-29.
- Chandler, Alfred D. (1990) *The Dynamics of Industrial Capitalism*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard UP.
- Clark, Gordon L., Thrift, Nigel & Tickell, Adam (2004) Performing Finance: the Industry, the Media and its Image. *Review of International Political Economy* 11(2)_289-310.
- Cushen, J. (2013) Financialization in the Workplace: Hegemonic Narratives, Performative Interventions and the Angry Knowledge Worker. *Accounting, Organizations and Society*. 38(3):314-31.
- Ertruk, I, Froud, J, Johal, S, Leaver, A & Williams K. (2008) *Financialization at Work. Key Texts and Commentary*. London: Routledge.
- Fligstein, Neil (2001) *The Architecture of Markets. An Economic Sociology of Twenty-First-Century Capitalist Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Fligstein, Neil & McAdam, Doug (2012) *A Theory of Fields*. Oxford: Oxford University Press.
- Froud, J, Haslam, C, Johal, S & Williams, K. (2000) Restructuring for Shareholder Value and its Implications for Labour. *Cambridge Journal of Economics*. 24:771-97.
- Gilardi, Fabrizio (2005) Institutional Foundations of Regulatory Capitalism: The Diffusion of Independent Regulatory Agencies in Western Capitalism. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. 598:84-101.
- Gleadle, P, Hodgson, D & Storey, J. (2012) 'The Ground Beneath my Feet': Projects, Project Management and Intensified Control of R&D Engineers. *New Technology, Work & Employment*. 27(3):163-77.
- Gorz, André (1982) *Farväl till proletariatet. Bortom socialismen*. Stockholm: Bokomotiv Förlags AB.
- Jensen MC & Meckling WH. (1976) Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure. *Journal of Financial Economics*. 3(4):305-60
- Kavanagh, Dinncha, Lightfoot, Geoff & Lilley, Simon (2014) Finance Past, Finance Future: a Brief Exploration of the Evolution of Financial Practices. *Management & Organizational History*. 9(2):135-149.
- Luusa, Helena & Skipperö, Tor (1990) Internbanker. s 111-136. i:Thunman, Carl G & Eriksson, Kent (red): *Bankmarknader i förvandling*. Lund: Studentlitteratur.
- Lazonick W & O'Sullivan M. (2000) Maximizing Shareholder Value: A New Ideology for Corporate Governance. *Economy and Society*. 29(1):13-35.
- Mo, Lingjiao (2014) Bank's Monopoly may be Ending as Google and Facebook enter Payments Markets. Chicago: The Medill Reports. <http://news.medill.northwestern.edu/chicago/news.aspx?id=231311>. Retrieval Date: 4/17/2015 11:12:52.

- Movitz, Fredrik & Allvin, Michael (2014a) What Does Financial Derivatives really have to do with Jobs? Examining Causal Mechanisms Between Aspects of Financialization, Work Intensification and Employment Insecurity. *International Labour Process Conference*, King's College, London, 2014.
- Movitz, Fredrik & Allvin, Michael (2014b) Changing Systems, Creating Conflicts: IT-related Reorganisations and Conflicts in the Swedish Financial Sector. *International Labour Process Conference*, King's College, London, 2014.
- Movitz, Fredrik & Allvin, Michael (2015a) (At least) Six Degrees of Separation: Problematizing Shareholder Value and Institutional Ownership using Swedish Pension Funds as an Example. *International Labour Process Conference*, Athens, 2015.
- Movitz, Fredrik & Allvin, Michael (2015b) Changed Rules, Management Abdication and Conflicting Demands: Re-Configuration of Working Time in Sweden. *International Labour Process Conference*, Athens, 2015.
- Movitz, Fredrik & Allvin, Michael (2016) Bridging Capital and Labour: shareholder interests and the boundary spanning role of investor relations officers. *International Labour Process Conference*, Athens, 2015.
- Movitz, Fredrik & Sandberg, Åke (2013) Contested Models: Productive Welfare and Solidaristic Individualism. S. 31-90 I Sandberg, Åke (red.): *Nordic Lights. Work, Management and Welfare in Scandinavia*. Stockholm: SNS Förlag.
- Ouroussoff, Alexandra (2010) *Wall Street at War. The Secret Struggle for the Global Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Paulsen, Roland (2010) *Arbetsambället. Hur arbetet överlevde teknologin*. Malmö: Gleerups.
- Rehnman, Eric & Stymne, Bengt (1965) *Företagsledning i en föränderlig värld*. Stockholm: Aldus/Bonniers.
- Rifkin, Jeremy (1995) *The End of Work. The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. New York: Putnam & Sons.
- Schön, Lennart (2000) *En modern Svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*. Stockholm: SNS förlag.
- SOU 1999:150. Vad hände med Sveriges ekonomi efter 1970? *Demokratiutredningen skrift nr. 31*. Stockholm: Fritzes.
- Stiglitz, Joseph E. (2010) *Freefall. America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*. New York: W.W: Norton & Company.
- Svenska Bankföreningen (2015) *Bankerna i Sverige*. Stockholm: Svenska bankföreningen. www.swedishbankers.se/Documents/BankerISverige/1503_Bankernaprocent20iprocent20sverige.pdf
- Therborn, Göran (1987) Tar arbetet slut? – Och postfordismens problem. S. 109-130 i Björnberg, Ulla & Hellberg, Inga (red.): *Sociologer ser på arbete. Festskrift till Edmund Dablström*. Stockholm: Arbetslivscentrum.

- Thompson, Paul (2003) Disconnected Capitalism: Or Why Employers Can't Keep Their Side of the Bargain. *Work, Employment and Society*. 17(2):359-78.
- Thompson, Paul (2013) Financialization and the Workplace: Extending and Applying the Disconnected Capitalism Thesis. *Work, Employment and Society* 27(3):472-88.
- Thompson, P & Harley B. (2012) Beneath the Radar: a critical realist analysis of 'the knowledge economy' and 'shareholder value' as competing discourses. *Organization Studies*. 33(10):1363-1381.
- Zetterberg, Hans; Busch, Karin; Crona, Göran; Frankel, Greta; Jönsson, Berth; Söderlind, Ivar och Winander, Bo (1987) *Det osynliga kontraktet. En studie i 80-talets arbetsliv*. Stockholm: Sifo.

7. Välfärdsstatens finansialisering: individen och privata sjukvårdsförsäkringar

John Lapidus & Jenny Andersson

Finansialisering och välfärdsstatens problem

En viktig förklaring till vardagslivets finansialisering är att finansmarknaderna i allt större utsträckning blivit en del av sådant som förut kunde förknippas med det offentliga, exempelvis välfärdsstatliga tjänster men också nyttigheter som bostäder och skolor som har stor betydelse i människors vardag. Den ganska omfattande forskningen om finansialisering har framför allt fokuserat på den anglosaxiska världen, där privata alternativ till socialförsäkringar, ett omfattande kreditväsende och privat sparande historiskt sett var en viktig del av det sociala livets organisation (Seabrooke 2006). Eftersom bank- och kreditväsende i Sverige var reglerat fram till 1980- och 1990-talen, en stor del av konsumtionen var offentlig, och den sociala tryggheten till den större delen producerades av den offentliga sektorn, så var Sverige under lång tid inget uppenbart exempel på finansialisering. Men ett antal forskningsbidrag har pekat på finansmarknadernas ökade roll också i Sverige. Detta kan ses som en process från 1980-talet och framåt. Avregleringen av kreditmarknaden hade stora effekter på hushållen, och tillsammans med aktiesparande var ökade lån till semester, bil eller bostad en del av nya konsumtionsmönster som växte fram. Olika former av kapitalvinster blev under samma tid all viktigare för att förklara begynnande ojämlikhetseffekter av förändringen, framför allt i samspel med omläggningarna av skattesystemet.

En viktig aspekt av finansialisering handlar om relationen mellan stat och marknad, och om det ökade intåget av marknadslösningar och privata aktörer i välfärdsstaten. Välfärdsstaternas omvandling från 1970-talet och framåt kännetecknas av växande inslag av privatisering, i såväl finansiering som utförande. Sverige är på många sätt ett dramatiskt exempel på privatisering, där mellan 20 och 30 procent av offentligt subventionerade tjänster, exempelvis inom skola och vård, i dag utförs av privata aktörer. Alla dessa aktörer kan inte direkt härledas till finansmarknaderna, där finns också mindre föräldra- eller personalkooperativ, eller exempelvis friskolor med konfessionell bakgrund. Men en majoritet av dessa aktörer har av forskningen visats vara både vinstdrivande och direkt kopplade till finansiella spekulationsintressen – ibland genom komplicerade ägarförhållanden (Vlachos et al. 2012). Inom vissa områden, exempelvis skolan, har detta bidragit till att omvandla ett offentligt system till en slags kvasimarknad på vilken privata aktörer har stort utrymme och ibland också agerar på sätt som får stora konsekvenser för människors vardag, som exempelvis exemplet med John Bauergymnasiets konkurs visar (Broberg 2016). Detta är resultatet

av en lång och ibland paradoxal historisk process. Den svenske journalisten Kent Werne har beskrivit en process där den acceptans som drevs igenom för begränsade privata lösningar i samband med den förändrade lagstiftningen kring barnomsorgen efter Lex Pyssling-debatten, ledde till ett ökat marknadsutrymme för privata lösningar inom områden som barnomsorg och äldreomsorg, sjukvård, och så småningom skolor (Werne et al 2014). Werne visar hur det så kallade "välfärdsindustriella komplexet" var en slags trestegsraket.¹¹ Detta komplex hade inte varit möjligt utan nya allianser mellan välfärdsstaten och ett antal privata och semiprivata aktörer som i samband med finansmarknadernas liberalisering efter 1990-talet allt mer kom att dras in i komplicerade globala nätverk av finansiellt kapital. Privatiseringarna i den svenska välfärdsstaten var till stor del en process som drevs på av välfärdsstaten själv: flera av de bolag som under 90-talet skapades för att driva igenom nya former av konkurrens- och marknadsbaserade lösningar hade sitt ursprung i statliga konstruktioner, exempelvis i Procordia som skapades av den socialdemokratiska regeringen efter 1970-talskrisen för att konkurrensutsätta delar av offentlig sektor (Pontusson 1988). Tanken var att dessa skulle bidra med marknadsbaserade former av effektivisering, framför allt inom de statligt ägda företagen. När denna privatiseringsprocess under 80-talet istället blev ett medel för att reformera välfärdsstaten (Blomqvist 2004) kom finansmarknaderna att gradvis bli viktiga aktörer. Vid mitten av 1980-talet var Procordia aktivt i bildandet av äldreomsorgsbolaget Svensk Hemservice, som så småningom köptes upp av riskkapitalbolaget Industri Kapital (IK), ägt av Wallenbergfären och tillsammans med Procordia blev Partena, en av de största aktörerna på den svenska välfärdsmarknaden (Broberg 2016; Werne et al 2014). Under 1990-talet skulle antalet privata aktörer sedan mångdubblas. Det tredje steget i Wernes trestegsraket inträder med en koncentration och marknadsintegration av dessa privata aktörer i och med skapandet av ett antal stora välfärdsbolag, en process som Werne sätter i samband med att finansmarknaderna från det tidiga 2000-talet identifierade välfärden som en möjlig spekulationsmarknad. Som sådan erbjöd den möjligheter: ett omfattande system av offentliga subventioner, en tilltagande efterfrågan från åldrande befolkningar och, på grund av avsaknaden av kvalitetsregleringar, stora möjligheter att sänka driftskostnader och öka vinstuttag.

En liknande beskrivning av hur privatiseringsprocessen gått till kan formuleras i termer av vad den amerikanske statsvetaren Jacob Hacker kallar drift. Begreppet åsyftar en gradvis process där relativt sett mindre institutionella förändringar skapar utrymme för nya intressen och aktörer, som sedan agerar strategiskt i en process av marknadsskapande vars effekter kan vara både betydelsefulla och svårförutsägbara, och framför allt svåra att spåra till, exempelvis, ett politiskt beslut om systemskifte. Att finansmarknaderna historiskt haft en viktig roll i

¹¹ Uttrycket "det välfärdsindustriella komplexet" myntades sannolikt först av ledarskribenten Fredrik Jansson, se Andersson och Svallfors 2014, Svallfors 2015)

USA kan förklaras med att de fyllde en central social funktion, för att ge delar av arbetar- och medelklassen möjlighet till bostäder och konsumtion. Avregleringen av den svenska kreditmarknaden kom till för att främja konsumentintressen och harmonisera lagstiftning, och inte för att dra igång en process av marknadsskapande. Men den privatiseringsprocess som följt kan beskrivas som en kontinuerlig process av små förändringar, som tillsammans har stora och systemiska effekter, i vilka finansialisering spelar en central roll (se Thelen och Streeck 2005).

Lapidus (2015) visar i sin avhandling flera exempel på drift inom såväl sjukvårdsförsäkring (se nedan) som skola, alltså på hur mindre institutionella förändringar skapar nya intressen hos såväl producenter som konsumenter av välfärd. Om vi förstår privatiseringsprocessen i Sverige som en gradvis process av drift, så kan vi exempelvis identifiera genomförandet av skolpengen 1991 som ett viktigt försteg till finansialisering inom skolväsendet, eftersom skolpengen medförde att offentliga subventioner kunde gå till privata skolor, som i ett senare steg kunde identifieras som spekulationsobjekt av finansiella aktörer som Wallenbergfären, och dess Industri Kapital. Ett annat exempel är beställar-utförarmodellen, som innebär att privata aktörer kunde lägga bud på offentlig verksamhet, och då denna visade sig lönsam ingick dessa aktörer snabbt i större kedjor av ägande. Inom såväl skol- som inom vård- och omsorgsområdet kan man, som Werne skriver, från 2000-talet och framåt prata om en koncentrationsprocess, där några dominerande aktörer kan urskiljas, och där ägande kan kopplas till stora finansiella aktörer som Wallenbergfären eller Handelsbanken.

Hur ska vi då tänka kring vad dessa förändringar inneburit för välfärdsstatens, och vardagslivets, finansialisering? En första slutsats hämtad ur det internationella forskningsläget är att finansmarknaderna, genom att äga statsskulder, och genom att ha en allt större roll i finansieringen av viktiga delar av offentliga tjänster och social infrastruktur (inte bara skola och omsorg men också pensionssystem) har förskjutit maktrelationerna mellan stat och marknad. Den tyske sociologen Wolfgang Streeck (2013) menar att västvärldens välfärdsstater är gisslan i en process där statsskulden i dag är så omfattande att finansmarknaderna i praktiken äger såväl staten och dess tillgångar som den politiska beslutsprocessen. Krisen i Grekland kan ses som ett extremt exempel på detta, där de internationella finansmarknaderna med den europeiska politiken och den så kallade trojkans hjälp tvingat igenom omfattande förändringar i löner, vård, och pensioner utan demokratiskt stöd. Bankkrisen under 2007 och 2008 gav tydliga exempel på att finansmarknaderna både framgångsrikt kunde förhandla omfattande offentliga bailouts och krispaket, och på olika sätt använda dessa för sina långsiktiga intressen (Woll 2014).

Sverige är, menar Streeck (2013), också ett viktigt exempel på statens minskade och finansmarknadernas ökade roll, framför allt på grund av den historiska förskjutning från offentligt till privat konsumtion som skett under

perioden från 90-talet och framåt, liksom den omfattande skuldsättning som svenska hushåll i dag har. Andra forskare, som exempelvis den brittiske statsvetaren Colin Crouch, har menat att skuldsättning ersatt den upplåning och investering som staten stod för inom ramen för keynesianismen som policy-paradigm, och att hushållens krediter de facto är en slags substitution för former av konsumtion som staten tidigare garanterade, exempelvis bostäder (Crouch 2009). Streeck menar att den lånebaserade privata konsumtionen, samt växande statskulder, har varit ett sätt att sedan 1970-talet och framåt kompensera för tillväxtens bortfall. Finansmarknadernas expansion har tillåtit såväl stater som individer att finansiera nya former av social trygghet som tidigare finansierades via tillväxt, ökande lönenivåer och stigande skatteintäkter. På det sättet har finansmarknaderna också blivit producenter av, och intressenter i, vissa former av välfärd – men de introducerar också nya risker, som till exempel konflikter mellan kortsiktigt ägande, vinstuttag, och medborgerliga rättigheter. Finansialisering påverkar alltså välfärdsstatens institutionella uppbyggnad, och relationerna mellan stat och marknad.

Ett annat internationellt forskningsperspektiv behandlar frågan om hur finansialisering påverkar konsumtion av välfärd liksom individuella och kollektiva preferenser kring välfärd och politik. Med ett ganska dramatiskt perspektiv har de amerikanska statsvetarna Paul Pierson och Jacob Hacker menat att såväl finansmarknader som former av lobbying och omläggningar i skatte- och fördelningssystem bidragit till att systematiskt överföra resurser till de översta inkomstskikten, de så kallade enprocentarna (Hacker och Pierson 2012). Pierson och Hacker menar att detta bidragit till att blockera den amerikanska politiken, så att systematiska veton skyddar framför allt den amerikanska ekonomiska elitens och finansmarknadernas intressen. Deras amerikanska perspektiv är svårt att översätta till Europa, och Karen Andersen och Anki Hassel menar att Sverige är ett exempel på att politiken fortsatt tar hänsyn till värden som jämlikhet och omfördelning (Andersen och Hassel 2014). Den svenske sociologen Stefan Svallfors (2015, se också Svallfors, Rothstein och Garsten 2015) har dock menat att svensk politik blivit allt mer präglad av former av ”winner take all politics” (titeln på Hacker och Piersons bok), där exempelvis välfärdsbolagens lobbyaktiviteter får större inflytande, där subventioner till medelklassen blivit viktiga, samtidigt som politiken själv professionaliseras under inflytande av lobbyister och PR-konsulter.

Forskningen kring så kallade feedback-effekter (Soss och Schram 2005) visar att förändringar i välfärdssystem, med skattesubventioner till vissa typer av medelklassinriktad konsumtion (exempelvis rut-bidraget) tillsammans med hårdnande hållningar mot bidrags- och arbetssökande, innebär viktiga förskjutningar i preferenser kring solidaritet, kring omfördelning och jämlikhet. De system som historiskt sett fostrade former av solidaritet och kompromisser genom omfördelning antingen mellan klasser eller generationer, har förskjutits mot principer kring individuell valfrihet och individuell konsumtion. En reform

som den svenska pensionsreformen kan ur detta perspektiv beskrivas som en djupt individualiserande reform, som understryker inte bara behovet av att arbeta längre och tjäna mer, utan också av att själv placera och förvalta sina fonder (Ryner och Belfrage 2009). Den svenska pensionsreformen kan ses som ett exempel på asset-based welfare, där välfärden alltmer skapas som ett slags individuellt eller självförvaltad sparande som placeras på finansmarknaderna. Asset-based welfare har haft stor betydelse i exempelvis Storbritannien, där det sågs som ett sätt att garantera långsiktigheten i pensionssystemet och göra individer delaktiga i uppbyggandet av ett långsiktigt trygghetsparande. Forskare som Pat O'Malley eller Nikolas Rose har sett asset-based welfare som centrala policier för att förskjuta välfärdsstatlig risk från kollektivet till individen (O'Malley 2000, Rose 1996), liksom för att "göra om" föreställningar om välfärd som en medborgerlig rättighet, till föreställningar om välfärd som en (fråga om) en vara på en marknad. Genom former av finansialisering, som exempelvis i det engelska barnbidraget, den så kallade Child Trust Fund, som gav alla föräldrar ett startkapital att investera för sitt nyfödda barn, skapas marknadspreferenser, medvetenhet om nödvändigheten av att spara, liksom så kallad financial literacy, finansiell kompetens där villigheten att ta risker och spara i högavkastande former, inräknas (Finlayson 2009). Liksom alla svenskar mottar ett orange kuvert som uppmanar oss till ett aktivt val, och hänvisas till informationsmaterial och websidor som berättar för oss om vilka finansiella tjänster vi kan använda, så kom också Child Trust Fund med en slags upplysningskampanj kring finansmarknaderna och med skapande av speciella investeringstjänster. På så sätt sprids och stärks normer kring en entreprenöriell och risktagande individ, liksom tanken att denna individ framför allt har ansvar för sig själv och för sin egen framtida trygghet. Finansiella tjänster inom välfärden införs alltså tillsammans med skapandet av normer och försök att styra individuellt beteende mot ett som är anpassat efter ett samhälle där finansmarknaderna har en viktig roll. Det följande avsnittet behandlar sjukvårdsförsäkring som ett exempel på finansialisering inom ramen för den svenska välfärdsstaten.

Exemplet sjukvårdsförsäkring

Den snabba framväxten av privata sjukvårdsförsäkringar hänger samman med förändringarna i den svenska välfärdsmodellen sedan 1990-talets början. Under 1900-talet hade sjukvårdssystemet rört sig bort från marknaden och till stora delar undandragits densamma. Sjukvården var offentligt driven och offentligt finansierad i mycket hög utsträckning. Också läkarna hade integrerats i det offentliga systemet via en rad reformer som gjorde det allt svårare att bedriva verksamhet i privat regi. Men sedan vände trenden. Nya lagar och förordningar lade grunden för omfattande driftsprivatisering av svensk sjukvård på alla vårdnivåer, något som i sin tur skapade förutsättningar för ökad privat finansiering

bland annat via privata sjukvårdsförsäkringar. Det är en typ av försäkring som tidigare var ett marginellt fenomen, men som i dag innehas av drygt 10 procent av den vuxna befolkningen.

Den svenska versionen av privat sjukvårdsförsäkring ger först och främst snabb tillgång till vård. Försäkringsbolagen garanterar påbörjad behandling inom ett par veckor medan den offentliga vårdgarantin garanterar detsamma inom ett halvår. En stor andel privata vårdgivare har avtal både med landstingen och med försäkringsbolagen, vilket innebär att vissa patientgrupper får snabbare tillgång till vård än andra.

För att förstå privata sjukvårdsförsäkringar utifrån ett vardagslivsperspektiv kan det vara lämpligt att följa en person som vill teckna en sådan försäkring. Vi kan kalla henne Lotta. Om Lotta vill teckna en privat sjukvårdsförsäkring på egen hand bör hon först söka information om försäkringsbolagens och bankernas erbjudanden (nedanstående genomgång bygger på information från de olika företagens hemsidor, nedladdat april-augusti 2015). Det finns en rad försäkringsbolag och banker – Skandia, if, Folksam, Länsförsäkringar, Bliwa, Euro Accident, DKV Hälsa, Handelsbanken, SEB med flera – som erbjuder privata sjukvårdsförsäkringar. Gemensamt för dem alla är att de garanterar snabbare tillgång till sjukvård än vad som görs inom ramen för den offentliga vårdgarantin, men det finns samtidigt en hel del som skiljer försäkringarna åt och dessutom olika försäkringsnivåer och prisklasser hos varje enskilt bolag.

Lotta går in på Skandias hemsida. Om hon skulle behöva operation eller annan behandling garanteras hon att inom 20 vardagar bli inskriven på ett sjukhus i Skandias nätverk av privata vårdgivare. Om Skandia inte lyckas uppfylla detta är hon garanterad en ersättning på 300 kronor per vardag fram till dagen för inskrivning för operation eller sjukhusvård. När Lotta surfar vidare upptäcker hon att det finns bolag som är mer generösa med förseningspremier eller utlovar ännu snabbare tillgång till vård än vad Skandia gör. Exempel på detta är if och Bliwa, som garanterar påbörjad behandling inom 14 dagar. Exempel på ett försäkringsbolag med större förseningspremier är Länsförsäkringar, som utlovar 1 000 kronor per dygn om man inte uppfyller löftet om påbörjad behandling inom 20 arbetsdagar.

Men det finns mycket annat att tänka på när man ska teckna en privat sjukvårdsförsäkring. En viktig faktor är omfattningen av bolagens sjukvårdsupplysning och vårdplanering för kunderna. Här ligger Skandia bra till med en sjukvårdsupplysning som är öppen dygnet runt och en vårdplanering som består av en grupp legitimerade sjuksköterskor som hjälper Lotta att få tillgång till lämplig vårdgivare inom ett nätverk bestående av 1 000 läkare, 850 sjukgymnaster, naprapater och kiropraktorer samt 250 psykologer.

Försäkringsbolagens vårdplanerare är en viktig länk i kedjan mellan kund och vårdgivare. Det är till vårdplaneringen som Lotta ska ringa när hon behöver specialistvård. Här är det emellertid viktigt att Lotta vet huruvida hennes försäkring gäller med eller utan remiss från den offentliga vården. Ofta kan man

välja att köpa sin försäkring med eller utan remisstvång, På Skandias hemsida får Lotta reda på att en försäkring med remisskrav är billigare men att hon med en sådan försäkring måste börja med att vända sig till en läkare inom primärvården. Det är först när hon har remiss från primärvården som försäkringen träder i kraft, och det är alltså endast vården efter remissen som omfattas av försäkringen. Vissa försäkringsbolag erbjuder även ett slags mellanting mellan remisskrav och ej remisskrav, nämligen en så kallad självrisk där man utan remiss har rätt till specialistvård mot ett visst engångsbelopp. Ett exempel är if som tar ut en avgift på 500 kronor om Lotta vill ha tillgång till specialistvård utan remiss.

Det främsta syftet med privata sjukvårdsförsäkringar är alltså att garantera snabb tillgång till vård åt den som tecknar en sådan försäkring. Men en privat sjukvårdsförsäkring innehåller mycket mer än bara snabb tillgång till vård. Lotta surfar vidare för att informera sig om alla nivåer och prisklasser som erbjuds av vart och ett av de olika försäkringsbolagen. Så erbjuder exempelvis Bliwa sjukvårdsförsäkring Bas, sjukvårdsförsäkring Premium och sjukvårdsförsäkring Premium Extra, medan Euro Accident erbjuder sjukvårdsförsäkringarna Brons, Silver och Guld. Försäkringsbolaget Skandia har rent av fyra olika nivåer på sin sjukvårdsförsäkring, nämligen Bas, Access, Plus och Excellent. Eller till och med sex olika nivåer, inser Lotta, när hon noterar att försäkringarna Bas och Access kan köpas med eller utan remisskrav.

Vad är det då som erbjuds, utöver snabb tillgång till vård? Det bär för långt att gå in på den frågan i detalj eftersom det rör sig om en veritabel djungel av erbjudanden och tilläggstjänster. I korthet kan dock sägas att de flesta försäkringar ersätter patientavgifter upp till högkostnadsskyddet inom den offentliga vården. Vidare ingår vårdplanering och sjukvårdsrådgivning. Därutöver omfattas sådant som eftervård samt resa till vårdenheter utanför den egna kommunen. Vad gäller de högre prisklasserna finns en mängd extratjänster såsom second opinion, utlandsvård, vårdcoach och mycket annat.

För att ta reda på vad försäkringen kommer att kosta måste Lotta göra mer än att bestämma sig för vilket försäkringsbolag hon ska anlita och vilken försäkringsnivå hon ska välja. Till att börja med bör hon konsultera försäkringsbolagens åldersindelningar, där hon får reda på vad just hennes ålder kostar att försäkra. Premien stiger med försäkringstagarens ålder. De flesta försäkringsbolag säljer inte försäkringar till den som är över 65 år. Ett av undantagen är Skandia som erbjuder sjukvårdsförsäkringar även till 85-åringar, detta till en kostnad av 40 000 (Access utan remisskrav) per år.

En annan faktor som är avgörande för priset på försäkringen, eller möjligheten att alls få teckna en sådan, är försäkringstagarens hälsotillstånd. Innan Lotta får lov att teckna en sjukvårdsförsäkring måste hon fylla i en hälsodeklaration, som försäkringsbolaget sedan ska analysera och eventuellt bifalla. Skandias hälsodeklaration inleds precis som de flesta bolagens deklarerationer med frågan om Lotta är fullt arbetsför eller inte. Därefter följer frågor om längd och vikt, HIV-test, rökning, narkotikaberoende samt vilken vårdcentral och läkare som

Lotta brukar anlita. Vidare ställs 23 frågor kring olika sjukdomstillstånd, en fråga om Lottas användning av läkemedel, en fråga om Lotta under de senaste 5 åren har varit sjukskriven eller haft nedsatt arbetsförmåga, helt eller delvis, mer än 14 dagar i följd, en fråga om Lotta under de senaste 5 åren har undersökts eller behandlats på sjukhus, vårdcentral eller annan vårdinrättning eller i övrigt anlitat läkare eller annan vårdpersonal (hit räknas även kiropraktor, naprapat, psykolog, psykoterapeut eller liknande), samt en fråga om det är planerat eller om Lotta är rekommenderad någon form av läkarbesök, undersökning, behandling eller operation.

Innan Lotta skriver under hälsodeklarationen måste hon intyga att hon är medveten om att oriktig eller ofullständig uppgift kan göra försäkringen ogiltig, samt att hälsouppgifter i samband med ansökan som inte lämnas på blanketten inte kan återopas av henne. Hon måste också intyga att hon är medveten om att besvarad information arkiveras hos Skandia, oavsett om ansökan bifalles eller inte.

Lotta kan alltså teckna en privat sjukvårdsförsäkring på egen hand. Men om hon är medlem i ett fackförbund som erbjuder möjlighet att teckna försäkring – Lärarnas Riksförbund, Jusek med flera – kan hon även välja den vägen. Om Lotta tecknar en försäkring till reducerat pris via sitt fackförbund (en så kallad grupp-försäkring) kan hon även inkludera sin partner i försäkringen. Lotta och hennes partner måste dock intyga att de är fullt arbetsföra. Om Lotta är medlem exempelvis i Lärarnas Riksförbund måste hon och hennes partner dessutom fylla i en hälsodeklaration. Både Lärarnas Riksförbund och Lärarförbundet använder försäkringsförmedlaren Lärarförsäkringar för dessa tjänster, och Lärarförsäkringar upphandlar i sin tur försäkringarna via Folksam, Förenade Liv och Trygg-Hansa.

Om Lotta är anställd kan hon även skaffa en sjukvårdsförsäkring via sin arbetsgivare. En majoritet av de drygt 600 000 sjukvårdsförsäkringarna tecknas i dag via arbetsgivaren, som sedan kan göra ett bruttolöneavdrag för den anställda. Ett exempel är företaget Skanska som har ett avtal med försäkringsbolaget if om frivillig sjukvårdsförsäkring för sina anställda. En Skanska-medarbetare som tecknar en sådan försäkring betalar via månadsvisa löneavdrag. Löneavdragen sker på bruttolönen – så kallade bruttolöneavdrag – vilket är förmånligt för den anställda eftersom försäkringarna inte är förmånsbeskattade. Om företaget tecknar en grupp-försäkring för fler än tio anställda behöver de anställda inte fylla i någon hälsodeklaration, utan det räcker vanligtvis att garantera att man är fullt arbetsför. Ofta kan man även välja att inkludera sin partner i försäkringen. Vidare är 20 procent av försäkringen avdragsgill för företagen. Försäkringsbolagen och bankerna vänder sig i många fall direkt till arbetsgivarna med erbjudanden om den här typen av försäkringslösningar. Så menar exempelvis Länsförsäkringar att ”Sjukvårdsförsäkringen ska även hjälpa dig som företagare att behålla produktiviteten och de anställdas hälsa” medan Handelsbanken skriver

”Teckna en vårdförsäkring med bruttolöneavdrag. Vid en marginalsatt på 50 procent betalar den anställde endast hälften av premien”.

Vilken av dessa tre olika vägar till privat sjukvårdsförsäkring – köpa på egen hand, köpa via facket, köpa via arbetsgivaren – som Lotta än väljer, så är hon nu kund på en marknad bestående av en rad aktörer och intressenter. Dessa aktörer har en rad olika motiv att erbjuda sjukvårdsförsäkringar eller att välkomna den kund som har valt att teckna en sådan. Samtidigt kan det finnas konfliktytor såväl som ömsesidiga beroenden mellan de olika aktörerna, något som kan vara intressant att titta lite närmare på.

En aktör med en ibland kluven inställning till sjukvårdsförsäkringar är fackföreningsrörelsen. Allt fler fackförbund erbjuder sina medlemmar privat sjukvårdsförsäkring till ett förmånligt pris, men samtidigt finns en tveksamhet till att på detta sätt främja utvecklingen mot större inslag av privatfinansierad vård. Ett exempel är TCO:s dåvarande samhällspolitiska chef, som år 2011 resonerade kring förbundets beslut att erbjuda sjukvårdsförsäkringar åt sina medlemmar: ”Det finns ett moraliskt problem i att lagstiftningen utgår från att man ska ha vård efter behov och att vi parallellt etablerar ett system där man i princip kan köpa sig vård” (Tidningen Vision. Publicerad 12 oktober 2011). Ett annat exempel är de i TCO ingående förbunden Lärarförbundet och Lärarnas Riksförbund, som erbjuder försäkringar via försäkringsförmedlaren Lärarförsäkringar. Här vänder sig Lärarförsäkringar till alla lärare i ett uttalande publicerat på den egna hemsidan, ett uttalande som syftar till att berätta om bakgrunden till ett av de mest ”kontroversiella men samtidigt mest humanitära och genomtänkta beslut – att erbjuda dig som lärare en privat sjukvårdsförsäkring” (Lärarförsäkringsbloggen. Publicerad 28 maj 2012). Enligt Lärarförsäkringar har man haft långa diskussioner med fackförbunden i denna fråga: ”Det var inte ett självklart beslut att ta, men vi tog det för din trygghets skull”.

En annan viktig aktör i sammanhanget är arbetsgivarna, som kan ha en rad olika skäl att vilja erbjuda sina anställda en privat sjukvårdsförsäkring. För det första vill arbetsgivarna ha sina anställda tillbaka i arbete så snabbt som möjligt, något som försäkringsbolagen trycker på när de vänder sig till arbetsgivarna med sina erbjudanden om gruppförsäkringar. För det andra skapar det goodwill för arbetsgivaren att vara den som kan erbjuda förmånliga bruttolöneavdrag vid tecknandet av sjukvårdsförsäkring. Därmed stärker arbetsgivarna banden till arbetstagaren i en fråga som tidigare var något mellan medborgaren och staten. I sin förlängning kan det leda till att arbetstagaren knyts hårdare till arbetsgivaren, som i USA där man riskerar att bli av med sin försäkring om man blir av med jobbet.

De mest centrala aktörerna i sammanhanget är de försäkringsbolag och banker som säljer försäkringarna, samt de vårdgivare som tar emot kunder med privat sjukvårdsförsäkring. Försäkringsbolagen och bankerna uppvisar stor spridning i fråga om storlek, verksamhetsområden, ägarstruktur och liknande. Bankerna – till exempel Handelsbanken och SEB – säljer försäkringar som en

mindre del i affärsverksamheten, medan försäkringsbolagen vanligtvis är mer koncentrerade på just försäljning av försäkringar. De flesta försäkringsbolag – if, Skandia, Länsförsäkringar med flera – säljer en rad olika försäkringar på olika områden, men det finns även försäkringsbolag – till exempel Euro Accident – som är specialiserade på just sjukvårdförsäkringar.

Eftersom det endast är privata vårdgivare som har rätt att ta emot försäkringspatienter, så är försäkringsbolagen beroende av ett landsomfattande nät av vårdgivare på alla vårdnivåer. Något som har möjliggjort den snabba framväxten av privata sjukvårdsförsäkringar är därför den omfattande driftsprivatisering av svensk sjukvård som påbörjades på 1990-talet. Utan ett brett utbud av privata vårdgivare skulle inte försäkringsbolagen haft någonstans att skicka sina kunder.

Försäkringsbolagen är alltså beroende av de privata vårdgivarna för sin verksamhet. Men samtidigt tenderar de privata vårdgivarna att bli allt mer beroende av försäkringsbolagen. Det handlar för det första om riskspridning. Som alla vinstdrivna företag måste privata vårdgivare sprida sina risker, varför man gärna samarbetar med fler aktörer än bara landstingen. För det andra betalar försäkringsbolagen mer än landstingen per patient. Det beror på att försäkringsbolagen inte kan garantera samma flöde av patienter. Försäkringspatienterna är alltså mer lönsamma än landstingspatienterna, ett förhållande som i sin förlängning kan leda till att privata vårdgivare blir mindre villiga att ta emot offentligt finansierade patienter.

Det är på denna komplexa marknad Lotta befinner sig när hon tecknar sin privata sjukvårdsförsäkring. Marknaden kommer att framstå som allra mest komplex om Lotta tecknar försäkringen på egen hand. Då måste hon själv söka information och framför allt vara beredd på att betala en högre premie, särskilt om hon lider av någon sjukdom. Men även om hon är kärnfrisk blir det dyrare att teckna försäkringen på egen hand. Det beror som sagt på att den som är anställd kan komma överens med arbetsgivaren om ett bruttolöneavdrag, vilket möjliggörs av att privata sjukvårdsförsäkringar inte är förmånsbeskattade. Det lönar sig alltså att vara anställd när man tecknar en privat sjukvårdsförsäkring. Och det lönar sig ofta mer ju högre lön man har, eftersom bruttolöneavdraget kan göra att man hamnar under en viss brytpunkt och därmed får betala lägre marginalskatt.

Den här sortens statliga subventioner av privata välfärdslösningar är något som traditionellt har karakteriserat liberala välfärdsmodeller (Esping-Andersen 1990, s 26). I USA är det tydligt att den som är anställd, och framför allt den som har hög lön, får en större rabatt på sin privata sjukvårdsförsäkring via olika sorters avdragsmöjligheter. Något liknande är svårt att tänka sig inom ramen för ett offentligt sjukvårdsprogram. Det skulle troligen vara omöjligt att vinna gehör för en statlig politik som utan omsvep garanterade sänkta patientavgifter för den som är anställd och ännu lägre avgifter för den som har hög lön.

Ett par av de mest uppenbara konsekvenserna av vardagslivets finansialisering

på sjukvårdens område är alltså två olika sorters ojämlikhet. För det första den ojämlikhet som uppstår mellan de som har och de som inte har en privat sjukvårdsförsäkring, där de förstnämnda får snabbare tillgång till vård än de sistnämnda. För det andra en ojämlikhet mellan olika grupper av försäkringstagare, där de som har anställning med hög lön gynnas i förhållande till de som inte har anställning och de som har lägre lön.

Dessa båda ojämlikhetsskapande effekter kan förefalla tämligen uppenbara. Ändå är de ifrågasatta inte minst av de aktörer som är involverade i försäkringsindustrin. Här ingår som sagt de fackföreningar som erbjuder sina medlemmar privata sjukvårdsförsäkringar. Så menar exempelvis Lärarförsäkringar att sjukvårdsförsäkringen gäller för privat vård, vilket innebär att ”du inte går före någon i den offentliga vårdkön när du använder försäkringen”. På liknande sätt resonerar flera av försäkringsbolagen och de privata vårdgivarna. Det är förvisso korrekt att privata sjukvårdsförsäkringar gäller för privat vård, men Lärarförsäkringar glömmar att nämna att de offentligt finansierade patienterna ofta går till samma privata vårdgivare som försäkringspatienterna. Detta är särskilt anmärkningsvärt då det är just det dubbla kösystemet som har möjliggjort dagens massomfattning av privata sjukvårdsförsäkringar. Försäkringspatienterna är än så länge är i klar minoritet och ses framför allt som en bonus av många privata vårdgivare, medan det är landstingens patienter som inbringar lejonparten av dessa företags intäkter.

Ett tredje kännetecken för utvecklingen, förutom de ojämlikhetsskapande effekterna och uppkomsten av nya aktörer som ofta förespråkar en utvidgning av det vi här kallar vardagslivets finansialisering, är ett visst mått av osynlighet (Hacker, 2002). Privata program är mindre transparenta än offentliga dito, och det kan vara svårt att få reda på vad som egentligen händer på den nya marknaden. Hur många av dem som tecknar en privat sjukvårdsförsäkring får ett bruttolöneavdrag via sin arbetsgivare? Vilka privata vårdgivare samarbetar med vilka försäkringsbolag? Skatteverket redovisar inte siffror över bruttolöneavdrag och de privata aktörerna är ofta ovilliga att lämna ut information om sina affärspartners. Bristen på tillgänglig information gör samtidigt att de ojämlikhetsskapande effekterna blir mindre synliga än de annars skulle ha varit.

Privata sjukvårdsförsäkringar innebär en finansialisering av vardagslivet för en allt större del av befolkningen. Vilket försäkringsbolag ska jag välja? Ska jag teckna min försäkring på egen hand eller via min arbetsgivare? Är jag tillräckligt frisk för att få en försäkring? Men det är inte bara den som tecknar en försäkring som omfattas av denna nya form av vardagslivets finansialisering. För det andra finns det en grupp människor som ställer sig ovanstående frågor men till slut, av olika skäl, väljer att inte teckna en försäkring. För det tredje finns den övriga befolkningen som på olika sätt påverkas av vardagslivets finansialisering på sjukvårdens område. Framväxten av ett parallellt sjukvårdssystem med privata sjukvårdsförsäkringar kan bland annat leda till att en röststark del av befolkningen blir mindre angelägen om den offentliga vårdens funktionssätt,

vilket i förlängningen kan innebära att den offentliga vården får mindre resurser.

Sjukvårdsförsäkring är alltså på många sätt ett viktigt exempel på en form av finansialisering som både har effekter på den institutionella nivån och välfärdsstatens organisation, och på individuellt agerande och ”konsumtion” av trygghet. Användandet av sjukvårdsförsäkring påverkar gränsdragningen mellan stat och marknad och gör försäkringsbolagen till de facto aktörer i den svenska sjukvårdens organisation. Sjukvårdsförsäkring är också ett väldigt konkret exempel på hur konsumtions- och värderingsmönster inom välfärden förändras, och hur detta också påverkar kollektiv gemenskap och solidaritet, liksom konkreta sociala rättigheter. De flesta skulle nog anse att vi bör ha likvärdig tillgång till vård som en del av den skattefinansierade välfärden. Men sjukvårdsförsäkringen ger möjligheter att rucka på denna princip, genom att skapa utrymme för en individualiserad lösning.

John Lapidus är forskare verksam på institutionen för ekonomi och samhälle, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet.

Jenny Andersson är docent i ekonomisk historia och verksam som forskare och lärare vid Institut d'études politiques i Paris.

Referenser

- Anderson, Karen, Blomqvist, Paula och Immergut, Ellen (2008) ”Politics within markets. Health care and pension policy in Sweden”, i Daniel Beland & Brian Gran (red.) *Social policy puzzles. Reconsidering the public private dichotomy for health and pension policies*. New York: Palgrave.
- Andersson, Jenny (2015) ”Explaining neoliberalism in Sweden. The rise of the welfare industrial complex”, paper till *Council for European Studies* konferens, Paris 9-11 juli 2015.
- Belfrage, Claes och Ryner, Magnus (2009) ”Renegotiating the Swedish social democratic settlement: From pension fund socialism to neoliberalization”, *Politics & Society*, 37 (2) 257-287.
- Blomqvist, Paula (2004) ”The choice revolution. Privatisation of Swedish welfare services in the 1990s”, *Social policy and administration*, 38 (2) 139-155.
- Broberg, Oskar (2016, in press) *Svenskt näringsliv i omvandling*. Stockholm: Dialogos förlag.
- Crouch, Colin (2009), ”Privatised Keynesianism. An unacknowledged policy regime”, *British journal of politics and international relations*, 11 (3) 382-399.
- Esping-Andersen, Gösta (1990) *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Polity.
- Finlayson, Alan (2009) ”Financialisation, Financial Literacy and Asset-Based Welfare”, *The British Journal of Politics & International Relations*, 11 (3) 400-421.

- Hacker, Jacob och Pierson, Paul (2011) *Winner-take-all politics: how Washington made the rich richer-and turned its back on the middle class*. New York: Simon and Schuster.
- Hacker, Jacob (2002) *The divided welfare state: the battle over public and private social benefits in the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lapidus, John (2015) *Social democracy and the Swedish welfare model: ideational analyses of attitudes towards competition, individualization, privatization*. Doktorsavhandling, Institutionen för ekonomi och samhälle. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- O'Malley, Pat (2000) "Uncertain subjects: risks, liberalism and contract", *Economy and society*, 29 (4) 460-484.
- Pontusson, Jonas (1988) "The triumph of pragmatism: Nationalisation and privatisation in Sweden", *West European Politics*, 11 (4) 129-140.
- Rose, Nikolas (1996) "The death of the social. Re-figuring the territory of government", *Economy and Society*, 25 (3), 327-356.
- Seabrooke, Leonard (2006) *The social sources of financial power*. Ithaca, N.Y.: Cornell university press.
- Soss, Joe och Schram, Sanford (2007) "A public transformed? Welfare reform as policy feedback", *The American Political Science Review*, 101 (1) 111-127.
- Streeck, Wolfgang (2013) *Köpt tid: Den demokratiska kapitalismens uppskjutna kris; Adornoföreläsningar i Frankfurt 2012*. Göteborg: Daidalos.
- Streeck, Wolfgang och Kathleen Thelen (2005) *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*. New York: Oxford University Press.
- Svallfors, Stefan (2015) "Politics as organised combat", (kommande, *Politics and Society*).
- Vlachos, Jonas (2012) "Friskolorna", i Laura Hartman (red.) *Konkurrensens konsekvenser: vad händer med svensk välfärd*. Stockholm: SNS förlag.
- Werne, Kent och Fumarola Unsgaard, Olav (2014) *Den stora omvandlingen. En granskning av välfärdsmarknaden*. Stockholm: Leopard förlag.

8. Att lägga marknaden tillrätta – regleringen av finansiell rådgivning som inordningslogik

Oskar Engdahl

Under åren omkring millennieskiftet präglades marknaderna för aktier och närliggande värdepapper av en sällan skådad tillväxt och popularitet. Allt fler placerade allt större förmögenheter på börsen, där rekorden för antalet affärer och verksamma mäklare, börsvärde och omsättning, slogs på löpande band (OM Stockholm Exchange 1999; SCB 2015a, b). Aktier, fondandelar och optioner fick stort genomslag i nyhetsmedia, intresset för medlemskap i aktieklubbar blev rekordstort och Sverige framstod allt mer som ett av de länder i världen vars befolkning placerade mest i aktier och fonder (Lindqvist 2001; Nilsson 2003; Pettersson 2009). Från att ha varit en angelägenhet för ett litet fåtal framstod aktieplaceringar nu som en ”bred folklig företeelse”, lanserades som ”folksport”, präglades av stor entusiasm och möttes med höga förväntningar (Nilsson 2003: 51; Forslund 2008: 189–190). Placeringar i aktier skulle dels bidra till välfärd och trygghet för den enskilde medborgaren, dels lösa samhällsekonomiska problem med investeringar och tillväxt, sysselsättning och pensioner (Blyth 2002; Larsson 1998; Lundberg 2007).

Marknaden kantades emellertid också av problem. Misstag, slarv och etiska övertramp uppmärksammades bland rådgivare och mäklare, som ibland också gjorde sig skyldiga till ren kriminalitet (FI 1999a; SOU 2004; Engdahl 2010). Många i branschen anklagades för att ägna sig åt försäljning under rådgivningens neutrala täckmantel och att utnyttja kunder genom att missbruka sitt informationsövertag. Kunderna uppfattades i sin tur som alltför okunniga om det risktagande som värdepappersplaceringar kan innebära (FI 2001a; SOU 2002). Klagomål, tvister och rättsprocesser följde – inte minst i samband med den dramatiska börsnedgången åren efter millennieskiftet – och motiverade också förstärkt reglering på området. Ett exempel är den reglering som trädde i kraft år 2004 genom lagen (2003: 862) om finansiell rådgivning till konsumenter, kompletterad med föreskrifter och allmänna råd utfärdade av de båda tillsynsmyndigheterna Finansinspektionen och Konsumentverket (FFFS 2004: 4; Korling 2010). Regleringen innebar att rådgivning i finansiella frågor måste vara anpassad till kundernas behov, önskemål och erfarenheter, att kundernas ekonomiska förhållanden, riskbenägenhet och erfarenhet av finansiella placeringar ska undersökas, beaktas och dokumenteras när råd ges, liksom att rådgivare måste ha genomgått ett kunskapstest och fått godkänt betyg.

I detta kapitel diskuteras framväxten och utformningen av regleringen av finansiell rådgivning. Diskussionen förs mot bakgrund av den samtida ambitionen att normalisera värdepappersplaceringar, främja en ”massinvesteringskultur” och – för att citera Finansinspektionen – skapa ”En aktiemarknad för alla”

(FI 2001a; se vidare Engdahl 2012).¹² Kapitlet består av tre avsnitt. I ett första avsnitt skildras senare års förändringar av värdepappersmarknaderna, framförallt normaliseringen av aktieplaceringar och dess spridning till breda befolkningslager i slutet av 1990-talet. I ett andra avsnitt behandlas några av de problem som fick särskild uppmärksamhet och blev föremål för utredningar under millennieskiftet. Det gäller dels okunskap och aningslöshet bland kunder, dels mäklare och rådgivare som ansågs utnyttja informationsöverlägen och inte anpassade rådgivningen till de nya kundgrupper som gjorde entré på aktiemarknaden. Dessa båda avsnitt utgör grunden för det tredje avsnittet. Där argumenteras avslutningsvis för att regleringen av finansiell rådgivning är ett uttryck för vad som kan kallas för ”inordningslogik” – en maktordning där någon anses veta hur det ska vara och förväntas använda denna kunskap för att ”lägga andras liv tillrätta” (Hirdman 2010).

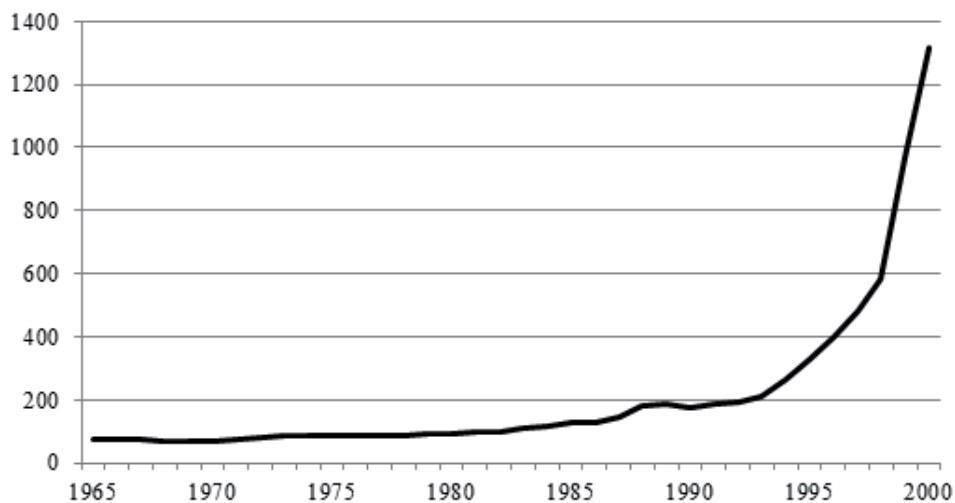
Tillväxt, breddning och normalisering

Under större delen av sin historia har den svenska marknaden för aktier och närliggande värdepapper varit relativt liten och befolkats av ett fåtal aktörer som känt varandra väl (Allgott 1963; Hägg 1988; Jansson 2008). Börshuset på Stortorget i Gamla Stan i Stockholm utgjorde under årtionden det självklara navet i en marknad som under efterkrigstiden länge präglades av stabilitet och förde en relativt undanskymd tillvaro i samhället. År efter år hade börsen ungefär samma tjugotal banker och mäklarfirmor som börsmedlemmar och antalet mäklare (börsombud) höll sig runt 70-80 stycken (OM Stockholm Exchange 1999). 1980-talets tillväxt av aktiemarknaden innebar förvisso kraftiga förändringar: antalet affärer och mäklare ökade kraftigt, mäklarfirmorna blev klart fler än bankerna i antal, optionshandeln introducerades och börsen övergav den traditionella golvhandeln till förmån för ett elektroniskt handelssystem (Stockholms Fondbörs 1991; Broberg 2016). Till följd av den bank- och finanskris som präglade övergången till 1990-talet och åren i omedelbar anslutning därefter avbröts emellertid marknadernas tillväxt, varför än mer dramatiska förändringar skulle låta vänta på sig. Under några år i början av 1990-talet minskade mängden affärer på börsen kraftigt, konkurrensen om jobben i sektorn blev hård och såväl antalet börsmedlemmar som mäklare stagnerade (OM Stockholm Exchange 1999).

Efter några år av bistra tider påbörjades dock en i alla avseenden dramatisk tillväxt av marknaden. Under 1990-talets andra hälft mångdubblades det mesta – antalet börsaffärer, värdet på affärerna, antalet börsmedlemmar och antalet till börsen anslutna mäklare (figur 3) (OM Stockholm Exchange 1999).

¹² För fler och mer detaljerade referenser samt en utförligare beskrivning av det tema som diskuteras i detta kapitel, se Engdahl 2012.

Figur 3. Antalet till Stockholms Fondbörs anslutna börsombud (mäklare) 1965–2000.

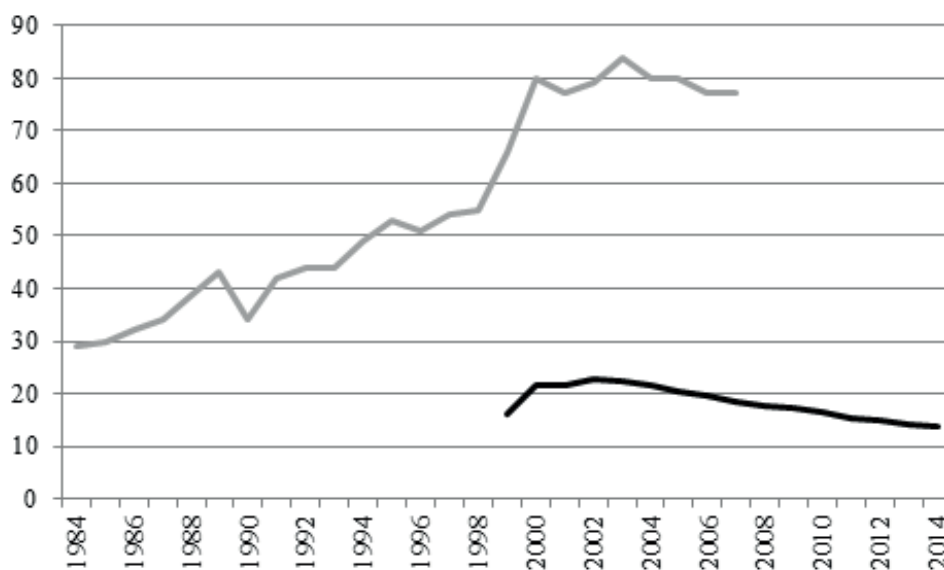
Källa: Fondbörsens årsberättelser och OM Stockholm Exchange 1999.

Tillväxten verkade parallellt med omfattande strukturförändringar. Utöver de förändringar som tidigare nämnts – övergången till elektronisk handel, optionshandelns framväxt och mäklarfirmornas snabba tillväxt – kan här nämnas en kraftigt ökande andel utländska aktörer som ett helt nytt inslag på börsen; avskaffandet av börsmonopolet och framväxten av alternativa marknadsplatser; samt en branschglidning som innebar att tidigare åtskilda bank-, finans- och försäkringsverksamheter sammanfördes (Larsson 1998; OM Stockholm Exchange 1999; SOU 2000a). Påtaglig var också breddningen av marknaden. Spridning av börsinformation slog igenom i breda befolkningslager, medlemskap i intresseföreningar för aktiesparande och aktieklubbar ökade kraftigt, och aktier som placeringsform spreds snabbt i befolkningen (Nordvall & Sjölander 1996; Lindqvist 2001; Nilsson 2003; Forslund 2008). Enligt Statistiska Centralbyråns (SCB) Sparbarometer passerades år 1997 de svenska hushållens tillgångar i traditionella spartillgångar (som bankinlåning och obligationer) av aktier och fondandelar – en närmast sensationell utveckling sett till att dessa båda förmögenhetsformer i början av 1980-talet stod för 70 procent respektive 10 procent av hushållens totala finansiella förmögenheter och att förhållandet mellan dessa förmögenhetsformer ännu i början av 1990-talet var 50–20. År 1997 var förhållandet 30–30 och under åren som följde vidgades gapet till aktiesparandets fördel (SCB 2015b).¹³

¹³ Noterbart är att hushållen därmed hade betydande andelar av sina tillgångar placerade på marknader som var mer riskfyllda än traditionellt sparande och som kunder fick ta en större del av risktagandet. De risker som tillgångar på värdepappersmarknaderna är förenade med bärs av kunderna eftersom tillgångarna enbart förvaltas av bankerna. Det skiljer sig från traditionella sparmedel där banken står för risktagandet genom att sparmedlen omvandlas till krediter via in- och utlåning där säkerheterna är en del av bankernas egen balansräkning. Se exempelvis Pålsson 2001.

Utvecklingen kulminerade under åren runt millennieskiftet. Enligt SCB ökade andelen av den svenska befolkningen med ett eget registrerat aktieinnehav från 15 procent till 22 procent under bara ett par år, med toppnoteringen 22,6 procent under 2002. Aktiefrämjandets undersökningar av andelen vuxna som uppgav sig äga aktier i någon form (såväl eget aktieinnehav som fondandelar genom privat sparande eller pensions sparande) pekade i samma riktning. Under tidsperioden ökade ägandet från 55 procent till 80 procent (se figur 4).

Figur 4. Aktieägandet i Sverige 1984–2014

Grå linje = andel vuxna över 16 år som uppgav sig äga aktier i någon form.
Svart linje = andel i den svenska totalbefolkningen med ett direkt aktieäggande.

Källor: SCB 2015a; Aktiefrämjandet 2008.

Förändringarna innebar att allmänhetens ekonomiska beroende av börsutvecklingen ökade markant under slutet av 1990-talet och början av 2000-talet. Men med förändringarna följde som vi ska se också höjda förväntningar på medborgarna, och efterhand även höjda krav på de professionella aktörerna.

Problemgrupperna

Den utveckling som skisserats ovan innebar att möjligheterna till affärer, förtjänster och arbetstillfällen på aktiemarknaderna blev lukrativa, och självförtroendet i branschen starkt. Förhoppningarna om vad aktier som placeringsform skulle kunna åstadkomma för samhällsekonomin och enskilda individer stegrades, liksom förväntningarna på medborgarnas intresse och förmåga att ta till sig kunskap om lämpliga placeringsalternativ och agera som

självständiga marknadsaktörer (Larsson 1998; Nilsson 2003; Forslund 2008). I en föränderlig värld ställdes det krav på att individen måste ”engagera sig och personligen agera”, som det hette i en statlig utredning, och ”gardera sig emot” de kollektiva lösningar i statens regi som av både statliga och privata aktörer framställdes som alltför bräckliga och ”otidsenliga” (SOU 2002: 94; Ohlsson 2007: 63; Nilsson 2003: 13). Mot dessa ställdes aktiesparandet, ”den på lång sikt överlägset mest lönsamma sparformen” (Nordvall & Sjölander 1996: 52). Den aktive, engagerade och beslutsförmögne placeraren framträdde som ideal – välinformerad, kunnig och riskmedveten; en individ som själv skaffar sig den information som behövs för att kunna jämföra och välja mellan olika alternativ och förvalta sitt pund väl (Lundberg 2007; Forslund 2008; Alexius & Löwenberg 2012; Thörn & Larsson 2012).

Nämnda uppfattningar var starka under slutet av 1990-talet, inte minst i samband med den pensionsreform som innebar att ett par miljoner svenskar som tidigare inte hade haft något eget fond- eller värdepapperssparande fick detta lagstiftningsvägen (Lundberg 2007).

Efterhand blev det dock allt mer uppenbart att alla inte engagerade sig, åtminstone inte riktigt på det sätt som det varit tänkt. Såväl i rapporter från tillsynsmyndigheterna Finansinspektionen och Konsumentverket som i statliga utredningar och andra forum uppmärksammades att alltför stora delar av allmänheten inte tog till sig information, inte förkovrade sig på området eller ens tog värdepappersmarknaderna tillräckligt seriöst. Många tycktes vara ”helt ovetandes” om riskerna med värdepappersplaceringar och för andra ansågs aktiemarknaden få ”drag av spel- och nöjesindustri” (KPK 1999: 4; FI 2001a: 5). Okunskap, aningslöshet och passivitet identifierades som allvarliga problem sett till de politiska ambitionerna att ansvaret för ekonomisk trygghet och välfärd skulle förskjutas i riktning från offentligt till privat med krav på att den enskilde individen måste ta ett större eget ansvar. Men när många inte tycktes vara tillräckligt kunniga eller ens intresserade av att följa den utstakade vägen uppstod missförstånd, besvikelser, klagomål och tvister i en omfattning som tillsynsmyndigheter och konsumentvägledare inte uppfattade sig ha tillräckliga resurser för att hantera (KPK 1999; SOU 2000b; 2002). Det handlade om människor som ansågs fatta felaktiga beslut, som använde sig av onödigt dyra tjänster, som utsatte sig för alltför stora risker, eller som bara var passiva och inte alls valde. Många ansågs sakna grundläggande kunskaper om de finansiella tjänster och instrument som de placerade sina pengar i och uppfattades dessutom ha ”små möjligheter att göra bedömningar om vilken typ av placering som är mest lämplig” (SOU 2000; 2002: 21f.). The usual suspects i form av unga, arbetslösa och låginkomsttagare pekades ut som mest passiva och okunniga och de som hade allra svårast att anpassa sig till de nya kraven att ”engagera sig och personligen agera” (FI 1999b; KPK 1999; Lundberg 2007; SOU 2005).

Men också branschkritiken var omfattande. Rådgivningen från banker och mäklarfirmor beskrevs i många sammanhang som ”vårdslös” och ”oseriös” och

ansågs vara präglad av såväl ”ensidiga beskrivningar av risk och avkastning” som en ”allmän brist på professionalitet” (FI 2001a: 26; KPK 1999:121f.; SOU 2000b, 2002:118). Kunskapsnivån bland rådgivarna ansågs också variera i så hög utsträckning att kundernas möjlighet att få tillgång till rådgivning med kvalitet betecknades som godtycklig (KPK 1999; SOU 2002, 2003). Branschens sätt att informera om och marknadsföra olika placeringsformer beskrevs som svårtillgänglig. Kritiken var skarp mot att alltför lockande eller aggressiv marknadsföring av högriskplaceringar användes, och anklagelserna återkommande om att branschen utnyttjade kunder med hjälp av sitt informationsöverläge. Opålitliga eller rentav giriga rådgivare som främst såg till sina egna intressen identifierades som en problemgrupp; okunniga, passiva och aningslösa kunder en annan.

Kanske var det inte särskilt märkligt att dessa problem uppstod under denna tid. Förändringarna hade inneburit att en tidigare liten och stabil marknad där de flesta kände varandra på relativt kort tid hade brutits upp och integrerats med internationella influenser och personer från breda samhällslager med skilda förutsättningar att nå framgång. Grupper som inte hade någon tidigare erfarenhet av aktier, fonder och derivat, eller ett upparbetat kontaktnät att falla tillbaka på, hade börjat placera sina pengar på marknaden. ”Daytraders” och andra aktörer som verkade i ett gränsland mellan reguljär yrkesutövning och mäklari som hobby hade blivit vanligt. Branschen hade dessutom byggts ut i snabb takt genom anställningar av unga och oerfarna personer under vad som kallades för ”närmast drivhusliknande förhållanden” (SOU 2000a:40f., 2004; FI 2001a:35). Förvisso blev studiecirkelarna samtidigt allt fler, tidningarna fylldes med tips och råd om lämpliga placeringar och myndigheterna tog fram informationsbroschyrer. Men några insatser som på ett avgörande sätt påverkade allmänhetens praktiker och kunskap på området genomfördes inte. Att en sådan utveckling leder till en hel del misstag, besvikelser och konflikter – liksom att en och annan passar på att utnyttja en svag motpart – är förstås beklagligt, men kanske ändå inte särskilt märkligt. Det hade det inte heller varit om problemen lett till ett tvivel på att dessa marknader och placeringsformer trots allt inte var lämpliga för alla. Inte minst med tanke på att uppfattningen också var att värdepappersmarknaderna gick i riktning mot en än mer komplicerad och informationskrävande mångfald av produkter och tjänster. Något tvivel på marknadens lämplighet förefaller dock inte att ha gjort sig gällande. Utvecklingen beskrevs som något gott som ger ”stora möjligheter”, ”ökat utbud”, ”mer valfrihet” och att man ”själv får bestämma” (KPK 1999: 18, 119; SOU 2002: 22). Uppfattningen är – som Finansinspektionen år 2001 också titulerar en av sina rapporter och återkommer till – att aktiemarknaden ska vara ”för alla” (FI 2001a, b, 2002).

Utopi och inordningslogik

Med hänsyn tagen dels till de problem som identifierades med passiva, okunniga och missnöjda kunder samt oseriösa och oprofessionella rådgivare och mäklare, dels till uppfattningen om en allt mer komplicerad och riskfylld värdepappersmarknad, framstår tanken om en aktiemarknad för alla som i det närmaste utopisk. En utopisk uppfattning, här förstådd som tilltron till möjligheten att ”rationellt planera samhället så att mesta möjliga lycka och minsta möjliga olycka skapas” (Hirdman 2010: 10), är emellertid stark och tar sig uttryck i reformer för att lägga marknaden tillrätta så att problemen kan botas och problemgrupperna hanteras. Här är olika strategier tänkbara – inträdeskrav för att få rätt att placera på komplicerade och riskfyllda marknader, finansiell folkbildning i form av privatekonomi i skolan eller en utbyggd offentlig konsumentrådgivning, eller alternativ till värdepappersplaceringar. Inget av dessa förslag fick emellertid något riktigt gensvar, i vart fall inte i relation till den handlingskraft som skulle visa sig när det gällde regleringen av finansiell rådgivning. Den rådgivning som banker, mäklarfirmor och andra finansiella företag erbjöd uppfattades nämligen som något ”mycket angeläget” som konsumenterna var ”i stort behov av” (SOU 2002: 22). Med tanke på all den kritik som branschen utsattes för kan detta uppfattas som paradoxalt. Men samtidigt som branschen får kritik är det också till denna som hoppet ställs.

Ett framträdande drag i kritiken handlade om att branschens informations- och rådgivningssystem inte hade anpassats för de bredare befolkningsgrupper som nu börjat placera i aktier och andra riskfyllda värdepapper i stor skala. I utredningar framhövs att det fanns en allmänt utbredd misstro mot finansiella aktörer som inte skulle kunna motverkas på annat sätt än att branschens företrädare lärde sig att ”på ett begripligt sätt tala om vad man sysslar med” (SOU 2000a: 49). Som en grundläggande orsak till att konsumenter vid upprepade tillfällen varit ”missnöjda”, känt sig ”vilsledda” och ”maktlösa” framhölls branschens bristfälliga information och marknadsföring – något som i sin tur ansågs bero på att mäklare och rådgivare behandlat nya grupper ur bredare befolkningsgrupper på ungefär samma sätt som de hade behandlat ”den traditionella kundkretsen av erfarna och kunniga sparare” (KPK 1999: 121, se även SOU 2000a: 44–45, 2000b: 688f., 2002: 118). Härigenom försvårades konsumenternas förmåga att fatta informerade och välöverlagda beslut samt använda sig av produkter och tjänster med ett pris och en lämplighet i förhållande till ekonomisk situation och kunskapsnivå; något som i sin tur hämmar en utveckling där allt fler ser aktier och värdepappersaffärer som en naturlig del av vardagslivet och som man också uppfattar sig bemästra.

Värdepappersplaceringar ansågs emellertid alltför önskvärda för att detta skulle få fortgå. På ett eller annat sätt måste det tillförsäkras att alla konsumenter kunde ”fa”, ”ges”, ”tillgodoses” eller ”ha tillgång till” kunskap och information så att de med framgång kunde placera sina tillgångar på värdepappersmarknaderna

(SOU 2002: 21f., 93f., 100). Notera språkbruket. Kunder och konsumenter omtalas på ett påtagligt passivt sätt och förväntningarna på dem och deras ansvar var nu lågt ställda, om ens närvarande – en avgörande skillnad gentemot vad som behandlats ovan. Uppenbarligen uppfattades de nu inte alls utgöra ett subjekt som kunde ta på sig ansvar och bära upp de förväntningar och kravprofiler som präglade tidsperioden. I relation till näringsidkare som marknadsfört sig i termer av ”kunniga rådgivare med sakkunskap”, och som uppfattades stå i ett maktövertägläge gentemot kunder på basis av sitt informationsövertag, framträdde passiva och okunniga grupper som ”skyddsvärda” – ett förhållande som togs till intäkt för att finansiell rådgivning skulle inordnas i den på området allt mer aktiva och omfattande konsumentpolitiken (Alexius & Löwenberg 2012; KPK 1999; SOU 2000b: 157, 2003).

På branschens näringsidkare och anställda rådgivare ställdes emellertid krav. Kunderna skulle inte behöva vara utlämnade till en bransch där kunskaperna varierade godtyckligt. De hade rätt att få tillgång till rådgivning med kvalitet. På frågan om vem som skulle ta ansvar för att rådgivarna uppfyllde dessa krav blev svaret – näringsidkarna. Kunskapskrav infördes för branschens rådgivare, och det blev alla näringsidkares ansvar att se till att deras egna rådgivare hade rätt kunskaper. Kunderna skulle inte heller behöva vara utsatta för opålitliga branschaktörer som främst såg till sina egna intressen av att sälja tjänster. Därför infördes omsorgs-, avrådande- och dokumentationsplikt vid sidan av kunskapskraven. Härigenom kunde regleringen av finansiell rådgivning utjämna ett för funktionsdugliga marknadsförhållanden negativt maktförhållande och samhället komma till rätta med såväl passiva, okunniga och aningslösa kunder som med opålitliga, slarviga och giriga säljare. Allt genom att ställa krav på att bank- och finansbranschens näringsidkare och allt mer professionaliserade rådgivargrupper skall låta sig styras av kunskap istället för det krassa egenintresset av att sälja tjänster.

Konkreta idéer om vad kunskapskraven skulle innehålla fanns emellertid inte i vare sig utredningar eller regleringstext utan delegerades till branschen självt att utforma (Korling 2010). Samtidigt som branschens yrkesutövare utgjorde objekt för statens regleringsmakt konstituerades de också som finansiella subjekt; de ansågs veta bäst vilken kunskap som måste till för att kunderna skulle kunna informeras på lämpligt sätt. Ett väsentligt inslag under finansialiseringens tidevarv tycks också vara att bank- och finansbranschen inte enbart har fått ett ökat ekonomiskt och politiskt inflytande utan att branschen också framträder som en legitim kunskapsförmedlare och ”sanningsproducent” (de Goede 2005; MacKenzie 2005). Frestande är det därför att klä utvecklingen i ord hämtade från Yvonne Hirdmans studier om social ingenjörskonst, professionella gruppers kunskap och den offentligt reglerade välfärdsstatens framväxt under 1900-talet (Hirdman 2010: 14, 219). När statsmakternas intresse av att allmänheten placerade tillgångar på värdepappersmarknaderna blev stort – men samtidigt besvärligt att fås att fungera – gjorde sig ingenjörskonsten gällande även på 2000-talet,

men nu av mer liberal och marknadskonstituerande art (Thörn & Larsson 2012). Här tog den sig uttryck i en reglering av finansiell rådgivning som innebar att de som ansågs veta bäst engagerades för att ta ansvar att skapa ”moderna liv” för de ”problemgrupper” som hamnat utanför ”den moderna allfartsvägen” när samhället förändrades och värdepappersplaceringar tillskrivits en alltmer central betydelse för samhällets funktionsduglighet och enskilda människors framtida välfärd. Regleringen var i allt väsentligt också framdriven ovanifrån och utan några organiserade konsumentintressen av betydelse, en avsaknad som Finansinspektionen kom att beklaga (FI 2007: 10). Hade stora delar av 1990-talet präglats av förhoppningar om att vardagens människor själva skulle klara av att iklä sig rollen som finansiella subjekt hade dessa nu ersatts av uppfattningen att de professionella finansaktörerna genom reglering av branschen kunde fås att vägleda den alltför passiva och okunniga allmänheten i rätt riktning. Jag finner det därför rimligt att argumentera för att regleringen av finansiell rådgivning var ett försök att främja placeringar på värdepappersmarknaderna genom vad som närmast kan beskrivas i termer av ”inordningslogik”: \neg en maktordning där någon anses veta hur det ska vara och förväntas använda denna kunskap för att ”lägga andras liv tillräta” (Hirdman 2010: 10). Det är, för att avsluta med ytterligare några ord från Hirdman, som om man inte kan tänka sig annat än att ”[f]ick människor bara veta hur det förhöll sig med saker och ting skulle de vilja välja och vilja göra det riktiga” (Hirdman 2010: 219).

Oskar Engdahl är docent i sociologi vid Göteborgs universitet. Hans forskning är framförallt inriktad mot ekonomisk brottslighet och åtgärder mot brott.

Referenser

- Aktiefremjandet (2008) *Aktieägandet i Sverige 2007*. Stockholm: Synovate Research International.
- Alexius, Susanne & Löwenberg, Leina (2012) *Drömmen om den kloka konsumenten*. Stockholm: Score.
- Algott, Stig (1963) (red.) *Stockholms Fondbörs 100 år*. Stockholm: AB Nordiska Bokhandeln.
- Blyth, Mark (2002) *Great Transformations. Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Broberg, Oskar (2016, in press) *Svenskt näringsliv i omvandling*. Stockholm: Dialogos förlag.
- de Goede, Marieke (2005) *Virtue, Fortune, and Faith. A Genealogy of Finance*. Minneapolis, Minn.: Minnesota University Press.
- Engdahl, Oskar (2010) *Bortom girigheten. Ekonomisk brottslighet i bank- och finansbranschen*. Umeå: Boréa.

- Engdahl, Oskar (2012) ”En aktiemarknad för alla’. Integritet och marknadsomsorg i (själv)regleringen av den svenska värdepappersmarknaden.”, *Sociologisk Forskning*, 49 (4) 257–282.
- FFFS (2004) *Finansinspektionens föreskrifter och allmänna råd om finansiell rådgivning till konsumenterna*. FFFS 2004:4. Stockholm: Finansinspektionen.
- FI (Finansinspektionen) (1999a) *Aktionsplan för att stärka förtroendet för värdepappersmarknaden*. Rapport 1999:9. Stockholm: Finansinspektionen.
- FI (1999b) *Bankernas betaltjänster – avgifter och information*. Rapport 1999:3. Stockholm: Finansinspektionen.
- FI (2001a) *Aktiemarknad för alla - nya krav i ny miljö*. Rapport 2001:3. Stockholm: Finansinspektionen.
- FI (2001b) *Fondbolagens information och interna kontroll*. Rapport 2001:7. Stockholm: Finansinspektionen.
- FI (2002) *Agenda för en ny marknadstillsyn*. Rapport 2002:1. Stockholm: Finansinspektionen.
- FI (2007) *Konsumentskyddet på finansmarknaden*. Rapport 2007:9. Stockholm: Finansinspektionen.
- Forslund, Dick (2008) *Hit med pengarna! Sparandets genealogi och den finansiella övertalningens vetandekunst*. Stockholm: Carlssons.
- Hirdman, Yvonne (2010) *Att lägga livet tillrätta. Studier i svensk folkhemspolitik*. Fjärde upplagan. Stockholm: Carlssons.
- Hägg, Ingemund (1988) (red.) *Stockholms Fondbörs – riskkapitalmarknad i omvandling*. Stockholm: SNS.
- Jansson, Per-Ola (2008) *Svenska fondhandlareföreningen etthundra år: 1908-2008*. Stockholm: Svenska fondhandlareföreningen.
- Korling, Fredric (2010) *Finansrådgivning*. Stockholm: Jure.
- KPK (Konsumentpolitiska kommittén 2000) (1999) *Finansiella tjänster från ett konsumentperspektiv. En delrapport från Konsumentpolitiska kommittén 2000*. Stockholm: Regeringskansliet.
- Lag (2003:862) om finansiell rådgivning till konsumenterna.
- Larsson, Mats (1998) *Staten och kapitalet. Det svenska finansiella systemet under 1900-talet*. Stockholm: SNS Förlag.
- Lindqvist, Mats (2001) *Is i magen. Om ekonomins kolonisering av vardagen*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lundberg, Ulf (2007) (red.) *Mellan folkbildning och fonddrådgivning. Nya perspektiv på pensionsystemet*. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier.
- MacKenzie, Donald (2005) ”Opening the Black Boxes of Global Finance”, *Review of International Political Economy*, 12 (4) 555–576.

- Nilsson, Fredrik (2003) *Aktiesparandets förlovade land. Människors möte med aktiemarknaden*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Nordvall, Stig och Sjölander, Anna-Greta (1996) (red.) *30 år med Aktiespararna 1966-1996*. Stockholm: Sveriges Aktiesparares Riksförbund.
- Ohlsson, Claes (2007) ”Välgrundade val. Hur informerar PPM om premiepensionerna?” i Ulf Lundberg (red.) *Mellan folkbildning och fonderådgivning. Nya perspektiv på pensionsystemet*. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier.
- OM Stockholm Exchange (1999) *Fact Book 1999*. Stockholm: OM Stockholm Exchange.
- Pettersson, Fredrik, Helgesson, Hanna & Hård af Segerstad, Fredrik (2009) *30 år med fonder*. Fondbolagens Förening 30 år. Stockholm: Fondbolagens Förening.
- Pålsson, Anne-Marie (2001) ”Lagreglering eller självreglering av marknaden för finansiell rådgivning”, *Svensk Juristtidning*, 86 (3) 248–262.
- SCB (Statistiska Centralbyrån) (2014) *Sparbarometern: Hushållens ställning 1980-2014 kv2*. Stockholm: SCB.
- SCB (2015) *Aktieägarstatistik*. Stockholm: SCB.
- SOU (2000a) *Finanssektorns framtid*. SOU 2000:11. Betänkande av Finansmarknadsutredningen.
- SOU (2000b) *Starka konsumenter i en gränslös värld*. SOU 2000:29. Slutbetänkande av Konsumentpolitiska kommittén.
- SOU (2002) *Konsumentskydd vid finansiell rådgivning*. SOU 2002:41. Betänkande av Utredningen om finansiell rådgivning till konsumenter.
- SOU (2003) *Framtida finansiell tillsyn*. SOU 2003:22. Betänkande av Utredningen om Finansinspektionens roll och resurser.
- SOU (2004) *Näringslivet och förtroendet*. SOU 2004:47. Betänkande av Förtroendekommissionen.
- SOU (2005) *Svårnavigerat? Premiepensionssparandet på rätt kurs*. SOU 2005:87. Betänkande av Premiepensionsutredningen.
- Stockholms Fondbörs (1991) *Årsrapport 1990*. Stockholm: Fondbörsen.
- Thörn, Håkan & Larsson, Bengt (2012) ”Conclusions: Re-Engineering the Swedish Welfare State”, i Bengt Larsson, Martin Letell & Håkan Thörn (red.) *Transformations of the Swedish Welfare State. From Social Engineering to Governance?* Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Centrum för konsumtionsvetenskap (CFK) bildades 2001 och är i dag Sveriges största forskningscentrum inom konsumtionsområdet. CFK finns vid Handelshögskolan, Göteborgs universitet.

Vid CFK möts forskare från olika områden för att bedriva tvärvetenskaplig forskning om konsumtion och konsumtionsmönster. Forskningen bedrivs i tvärvetenskapliga forskningsgrupper, som också samarbetar med forskare vid andra universitet i Sverige och andra länder. Forskarna har bakgrund i olika vetenskapliga discipliner exempelvis design, etnologi, företagsekonomi, hushållsvetenskap och psykologi. Forskningsområden inkluderar mat, barn, mode, genus, design, heminredning och hållbar konsumtion.

CFK samarbetar med olika aktörer på konsumentområdet exempelvis Konsumentverket, Konsument Göteborg, Västra Götalandsregionen och Sveriges konsumenter.

www.cfk.gu.se

GÖTEBORGS UNIVERSITET
HANDELSHÖGSKOLAN